

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	18
'Aho	Pulelulu, 14 Sune 2023

Fai ‘i Nuku’alofa

HOU’EIKI MĒMIPA ‘O E FALE ALEA

‘Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha’apai

Hou’eiki Minisitā Kapineti

‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afī & Potungāue Tau Malu’i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
‘Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he ‘Atakai, Fakamatala ‘Ea, Ma’u’anga Ivi & Ma’u’anga Fakamatala	Hon. Samiu Vaipulu
‘Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Tiofilusi Tiueti
‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa’anga Hu Mai	Lord Tu’i’āfitu
‘Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Hon. Dr. Saia Piukala
‘Eiki Minisitā Mo’ui	Hon. Dr. Viliami Lātū
‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonomika	Lord Vaea
‘Eiki Minisitā Toutai	Hon. Fekita ‘Utoikamanu
‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Hon. Lord Fohe
‘Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Sevenitini Toumoua
‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni & Vaotātā	
‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	

Hou’eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu’ivakanō	‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu’ilakepa	‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava’u
Lord Tu’iha’angana	‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha’apai
Lord Nuku	‘Eiki Fakafofonga Nōpele ‘Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	‘Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. ‘Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	
Fakafofonga Kakai 11, ‘Eua	Dr. Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha’apai	Mo’ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha’apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 18/2023
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Pulelulu 14 Sune, 2023
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Lipooti hono fakahoko 'o e Tali Folofola
Fika 04	:	Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2023/24 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2023 - Lao Fika 8/2023 1. Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2024 2. Fakamatala Patiseti 2023/2024 3. Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2023/2024 - 2025/2026
Fika 05	:	Palani Fakaangaanga Fakata'u 'a e 'Atita Seniale ki he 2023/2024
Fika 06	:	Kelesi

Kanotohi

Fale Alea ‘o Tonga.....	7
Lotu.....	7
Ui ‘o e Fale.....	7
Poaki	7
Me’a ‘Eiki Sea	8
Tohi na’e fakahoko ‘aki ki Palasi Tali Tō Folofola.....	8
Lipooti Fakataufolofola ki he ‘Ene ‘Afio he huufi Fale Alea ‘aho 1 Sune 2023.....	11
Fokotu’u ke tali Lipooti Fakatau Folofola ki he Tu’i he ‘ave Tali Tō Folofola	12
Tokanga ki he fakalea ‘i he kakano ‘o e Lipooti Fakatau Folofola ki he Tu’i	13
Pāloti’i ‘o tali Lipooti Tali Folofola.....	16
Lao Fakaangaanga Fakahū atu Pa’anga ki he 2023/24 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga ...	16
Fakamatala fakalukufua ‘Eiki Minisitā Pa’anga ki he Patiseti 2023/2024.....	17
Fe’unga Patiseti 2023/2024 mo e \$784.2 miliona	18
Lau ‘uluaki Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu ‘a e Pa’anga 2023/2024 ki he Ngaahi Ngāue Pule’anga 2023.....	18
Lau tu’o 2 Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu Pa’anga ki he Ngaahi Ngāue Pule’anga 2023..	18
Fokotu’u & poupou’i tukuhifo ki he Komiti Kakato Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu Pa’anga ki he Ngaahi Ngāue Pule’anga 2023	19
Me’a Sea Komiti Kakato	19
Tokanga pē ‘e tali ke alea’i tu’o ua ‘isiu he totongi nō ki Siaina he kuo ‘osi tali Lipooti Fakatau Folofola	20
Fakatonutonu ‘oku ua ‘a e polokalama totongi nō ki Siaina	21
Fakama’ala’ala Minisita Pa’anga ki he Patiseti Pule’anga ki he 2024/2026.....	23
Patiseti fakalukufua Pule’anga mo ‘ene ngaahi taumu’a ngāue	23
Hoko atu Fakamatala Patiseti mei he Pule’anga.....	25
Ngaahi tefito’i taumu’a ngāue ‘e tolu ‘a e Pule’anga	26
Ngaahi makamaile e Pule’anga na’e lava fakahoko he ta’u fakapa’anga 2023.....	27
Ngaahi ngāue tokoni na’e lava fakahoko ‘i he 2023.....	29
Kaveinga 3 ke tau’i faito’o konatapu.....	31

Ngaahi ngāue fiema’u ke fakahoko he ta’u fakapa’anga 2024.....	31
Kaveinga Lalahi 4: Lelei ange tu’unga e ako	31
Ngaahi ngāue fiema’u ke fakahoko he kaveinga ngāue 4.....	32
Kaveinga Ngāue Lalahi 6. Lelei ange, faingofua mo ma’ama’a fakahoko ngāue ‘a e Pule’anga.....	34
Kaveinga Ngāue Lalahi ‘e 7. Fakafaingamālie Fefakatau’aki ki he Ngoue, Toutai, Ngāue Fakamea’a mo e Takimamata.	35
Kaveinga ngāue lalahi 8 : Fakalakalaka ange ngaahi ngāue langa lalahi	38
Kaveinga ngāue lalahi 9 : Vā fengaue’aki mo e ngaahi fonua tokoni	39
Polokalama tokoni ‘a ‘Aositelēlia mo Nu’usila ki Tonga mo tokoni fakalahi ki he Patiseti...39	39
Ngaahi pole ki he Patiseti Ta’u Fakapa’anga 2024 & ta’u ‘e 3 ka hoko	40
Tu’unga faka’ekonomika ‘a e fonua hili ‘a e faingata’a.....	40
Ngaahi mo’ua nō ‘a e Pule’anga.....	42
Ngaahi uesia tamaki fakatamaki fakatu’upakē tu’unga masiva ‘a e fonua	42
Tu’unga hikihiki totongi koloa	44
Tu’unga fefakatau’aki mo e pa’anga Tonga	45
Ngaahi fakatonutonu Tongatapu 5 ki he peesi 14 Patiseti.....	46
Fakatonutonu Tongatapu 5 ki he peesi 49, 51 & 62 ‘Esitimetri Fakaangaanga.....	49
Fakatonutonu ki he peesi 314 ‘Esitimetri Fakaangaanga ‘oku hala ‘ave me’a ki he ngāue langa ki he tanu hala	50
Fakatonutonu mei he Pule’anga ko e ngaahi ngāue langa kau kotoa ki ai langa hala pule’anga	51
Kole Tongatapu 5 ke fakatonutonu ke tonu tatau e fakamatala ki he ‘Ofisi Fakafepaki’i Faihala kae ‘ikai ko e ‘Omipatimeni.....	53
Kole fakatonutonu Tēpile 10 he peesi 101 Fakamatala Patiseti	55
Tokanga Tongatapu 5 ke fakatonutonu tepile 10.....	56
Tokanga ke fakatonutonu ke tonu ngaahi tepile ki he ngaue ‘a e Fale	57
Fokotu’u ngāue fakataha Pule’anga mo e Komiti Pa’anga Fale Alea ke fakatonutonu ngaahi fiká ke tonu pea toki alea’i Patiseti he Monite.....	60
Fokotu’u tukupifo Patiseti ki he Komiti Pa’anga pea fengaue’aki mo e Pule’anga ke fakatonutonu ngaahi fika pea toki alea’i he Monite.....	61
Fakama’ala’ala ki he founa ngāue hili hano tukupifo ha ngāue ki he Komiti Kakato.....	61

Poupou Pule’anga tuku ki he Komiti Pa’anga Patiseti ke fakatonutonu ai.....	62
Pālōti’i ‘o tali fokotu’u tukuhifo Patiseti ki he Komiti Pa’anga pea toki lipooti fakafoki ki Fale Alea he Monite.....	62
Lipooti Sea Komiti Kakato ki he ngāue kuo lava	62
Toloi Fale Alea ki he Monite	63
Kelesi	63

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu, 14 Sune 2023

Taimi: 1015-1025 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Kole atu ke tau kamata’aki e hiva e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Na’e kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa hono hiva’i e Lotu ‘a e ‘Eiki.)

‘Eiki Sea: Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipá.

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki e Kapinetí, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ní, ko e ‘aho Pulelulu 14 ‘o Sune 2023.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmiá, ‘Eiki Tokoni Palēmiá, ‘Eiki Minisitā Fonuá mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmiká, ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahí, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoní mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Pa’angá mo e Palani Fakafonuá, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

Poaki

‘Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Mateni Tapueluelu, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vātau Mefi Hui. Sea ko e ngata’anga ē taliu’ ko e poaki ‘oku ma’u heni, poaki me’a tōmui mai ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmiá, poaki mai ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, poaki tōmui pea mo Veivosa Taka, ko ‘Eiki Nōpele Nuku eni ‘oku ne me’a heni. Ngata’anga pe taliu’ ‘Eiki Sea, mālō ‘aupito. ...

<002>

Taimi: 1025-1030

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Ta’ehāmai ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu’i

Tupou VI, kae 'uma'ā Ta’ahine Kuini Nanasipau’u, tapu pea mo e Pilinisi Kalauni, Tupouto’a ‘Ulukālala kae 'uma'ā ‘a e Fale ‘o Tupou. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, tapu pea mo e Fakafofonga ‘o e Kakai, mālō ho’omou laumālie lelei ki he pongipongi ni Hou’eiki.

Ko ‘etau ‘asenita ngāue ena ‘oku tufa atu, ke mou me’a ki ai ko e ‘aitemi fika 3, Līpooti hono fakahoko e Tali Folofola, pea mo e ngāue lahi ‘oku hanga mai ki he ngāue ‘a e Fale ‘i he ‘aitemi fika 4 ‘o ‘etau ‘asenita ko e Lao Fakaangaanga ki he Fakahū atu ‘a e Pa’anga 2023/24 ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga. ‘A ia ko e Lao fika 08/2023 ia.

Hou’eiki kimu’a pea tau hoko atu ki he ‘etau ‘asenita mahu’inga ‘o e pongipongi ni, ‘oku ‘i ai ‘a e ngāue mahu’inga ‘oku pau ke tau kamata ‘aki ‘a ia ko e līpooti hono fakahoko ‘a e Tali Folofola. Tuku atu ki he kalake ke lau mai ‘a e tohi na’e fakahoko ki Loto’ā, ki he Tali Folofola, kimu’a pea tau hoko atu.

Tohi na’e fakahoko ‘aki ki Palasi Tali Tō Folofola

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa Kakato ‘o e Fale, kae ‘atā ke fakahoko hono lau ‘a e tohi ko eni. ‘Oku ‘i he ‘ulu’i tohi ‘a e ‘Ofisi ‘o e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

‘Aho Tūsite 6 ‘o Sune 2023

Kingi Tupou VI,

Ko e Tu’i ‘o e ‘Otu Tongá,

Palasi Fakatu’i,

Nuku’alofa.

‘E Ho’o ‘Afio,

Fakafeta’i ki he ‘Otua Māfima’i ‘i He’ene Fakalākoifua lelei ‘a e ‘Afio na, ko e Tu’i ‘o Tonga.

‘Oku mau fakatulou atu he talamalu Ho Fonuá, kae fakakakato atu ‘a e fatongia talu mei tuai ‘a e Fale Alea ‘o Tongá koe’uhi ko e koloa kuo mau ta’imālie ai mei he Taloní ‘i he ‘aho Tu’apulelulu, 01 ‘o Sune 2023.

Fakafeta’i ‘i he Langi Mama’o ‘a e ‘Afio na, ke tofa ‘a e halafononga ki he ta’u Faka-Fale Alea 2023, ‘i hono fakamonū homau koloa mei loto Tatau na ki he ta’u Faka-Fale Alea ko eni, te mau fakahoko ‘osikiavelenga homau ngaahi fatongiá ke tokangaekina ‘a e ngaahi kaveinga ki he akó, mo’ui lelei, ‘ekonōmika, malu mo e hao hotau fonua mei he ngaahi faingata’a ‘oku hoko ‘i tu’apule’angá, tauhi vaha’angatae ki he ngaahi fonua muli, pole fakalilifu ‘o e faito’o konatapu, tokangaekina ‘o e ngaahi taulanga, mala’evakapuna, mo e totongi hotau mo’ua. ...

<005>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tēpile: ‘Oku mau fakatokanga’i ‘a e mafatukituki ‘o e fiema’u ke fakamālohia hono tauhi ‘o e vā mahu’inga tahá ‘i he’emau ngaahi ngāue ‘oku fakahoko ma’a e kakai ho fonua. ‘Oku mau tulitulifua ke fisikitu’a mei he’emau fakahoko fatongia ke hōhoamālie mo e koloa kuo tō mei Loto Tatau na. Ko ia te mau fakahoko atu ki Ho’o ‘Afio ‘i he faka’osinga ‘o e ta’u faka-Fale Alea ko eni ha fakamatala kakato ‘o e ngaahi ngāue kuo lava ‘o fekau’aki mo e ngaahi kaveinga ni. ‘Oku fakafeta’i ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he lava lelei ‘a e lākanga ‘o e ta’u faka-Fale Alea 2022.

‘I he loto tali angi mo’oni. ‘Oku mau fakahoko atu ‘a e lipooti fakalahi ki he tali kakato ‘a e Fale Alea ki he Tō Folofola ‘o e ta’u faka-Fale Alea 2022. Ko e fakamatala ia ‘o e ngāue na’e fakahoko he Fale Alea ‘o Tonga ke a’usia ‘a e ngaahi kaveinga langa fonua na’e mokoī ki ai Ho Finangalo ‘i he koloa na’e Tō mei he Taloni ‘i he ‘aho 11 ‘o Sanuali 2022.

‘Oku mau talamonū atu mo e fakatauange ke monimonūmonitonu ai pē ‘a e pule ‘a Ha’a Moheofo pea ke kei Tonga ai pē ‘a Tonga ‘o tu’uloa.

‘I he loto faka’apa’apa mo’oni

Fakamo’oni

Lord Fakafanua

Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Mālō ‘Eiki Sea.

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke lau kakato mai pē ‘a e Lipooti e Tali Folofola.

Kalake Tēpile: Fakamatala ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ki he faka’osinga ‘o e ta’u faka-Fale Alea 2022.

‘Aho 25 ‘o Novema 2022 ki he 25 ‘o Mē 2023.

Fakamatala fakalukufua ‘a e ngāue ‘o e faka’osinga ‘a e ta’u faka-Fale Alea 2022.

Ko e fakamatala fakalukufua ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ki he faka’osinga ‘o e ta’u faka-Fale Alea 2022. ‘A ia ko e vaha’a taimi.

Lord Tu’iha’angana: Sea kātaki pē, ki’i fehu’i pē mu’a Sea ke fakama’ala’ala. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku pē ‘oku e lau ē pē ko e fokotu’u pē ia ke fokotu’u ki he miniti ‘a e Fale Alea ‘a e lipooti ko eni ki he ngāue ‘a e Fale Alea he ko ‘eku ma’u ko ‘etau lipooti fakamuimui ia na’e ‘ikai ke lau ia, ‘a ia ka ko e fo’i ngāue ko eni fokotu’u atu pē au ia ko e ngāue mahu’inga pē...

Eiki Sea: 'Eiki Nōpele ko e lipooti ko ē ke lau ko ē 'oku puke he Kalake. Ko e lipooti ko eni 'osi ...

Lord Tu'iha'angana: Ko ia ka ko ē 'oku kamata lau mai 'e ia 'a e lipooti ko ē, ka ko 'eku 'uhinga ko e me'a kehe ia 'oku lau mai e me'a ko ena.

Eiki Sea: Kātaki pē Kalake ka ke lau mai e lipooti ko ena 'oku ke puke.

Lipooti Fakataufolofola ki he 'Ene 'Afio he huufi Fale Alea 'aho 1 Sune 2023

Kalake Tēpile: Ko e lipooti fakataufolofola ki he 'Ene 'Afio ko e huufi 'a e Fale Alea 'o Tonga 'i he 'aho 1 'o Sune 2023.

'Aho 14 'o Sune 2023.

Ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga mo e Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

1. Na'e lava atu 'a e ongo Fakafofonga ni ki he Palasi Fakatu'i he 'aho Pulelulu 13 'o Sune 2023 taimi 2:00 efiāfi ke fakahoko 'a e tohi tali 'a e Fale Alea 'o Tonga ki he Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio ki he huufi 'o e Fale Alea 'o Tonga 'i he 'aho 1 'o Sune 2023 pea mo e kongā 'o e Tō Folofola 'i faha'ita'u faka-Fale Alea 'o Nōvema 2022 'i Mē 2023.
2. Na'e finangalo lelei 'a 'Ene 'Afio ki he tali 'o e Tō Folofola mei he Fale Alea 'o Tonga.
3. Na'e ma'u faingamālie ke ...

<007>

Taimi: 1035-1040

Kalake Tēpile : ... tō homa koloa 'i he ngaahi tukufua 'o e finangalo 'a e Tama Tu'i he vā fengāue'aki mo hono kakai.

4. 'Oku finangalo lelei 'a 'Ene 'Afio ki he ngaahi fokotu'u ko eni.

1. 'E kamata 'a e totongi mo'ua 'o e **lana 'o Nuku'alofa** 'i he ta'u fakapa'anga 'oku 'amanaki ke tau hoko ki ai 2023/2024. 'Oku 'i ai foki 'a e founa ke fakahōhoa tatau 'aki 'a e fakamole ki he totongi 'o e nō.
 2. Ke fei mo ngāue'aki 'a e ngaahi tokoni mei he ngaahi Pule'anga muli 'o hangē ko e ngaahi fale tokoni mei Siaina 'a ia 'oku kei toe 'i Uafu Vuna.
 3. Ke fakahoko lelei 'a e ngāue ki he tafa'aki 'o e ako.
 1. *Na'e fakahoko 'e he Tama Tu'i 'a e ngaahi fokotu'utu'u ki he tafa'aki 'o e Potungāue Toutai ke feinga'i ha uafu mo e tō'anga vaka, pehē foki ki hono 'ave ha ni'ihī 'o fakaako 'i he ngaahi fonua muli ki hono faama'i 'o e ika mo e ngaahi fīngota 'o tahi koe'uhi ke nau foki mai 'o kamata fengāue'aki mo e kakai 'o e fonua ke fakahoko 'a e toutai 'i he ngaahi 'elia malu koe'uhi ko e malu, hao mo e mo'ui lelei 'a hono kakai.*
 2. *Na'e lipooti foki ki he 'Ene 'Afió 'a e kamata 'a e polokalama ako 'a e fānau tauhi 'i he 'Api ko Hu'atolitoli pehē ki he kau Sela 'a ia 'oku nau ma'u faingamālie ke ako 'i he polokalama ako 'i he 'Apiako Monifooti.*
 3. Faka'amu ke ngāue'aki 'a e 'api 'o Tonga 'i 'Apia, Samoa 'a ia ko e konga 'e 2. Ko e taha na'e fakatau 'e he 'Ene 'Afió, Tama ko Taufā'āhau Tupou IV 'i he ta'u 1962 pea mo e taha na'e fakatau 'e Tūtoatasi Fakafanua 'i he ta'u 2000. Ko e visone 'a 'Ene 'Afió ke ngāue'aki ke fua 'a e ngāue 'a e kakai ke hoko ko ha māketi.
5. Na'e fu'u mahino 'aupito 'a e finangalo 'a 'Ene 'Afió ki he langa fakalakalaka 'o e fonua 'i he tapa kehekehe 'o e mo'ui.
6. Na'e fe'unga 'a e fakatau folofola ki he 'Ene 'Afió mo e houa 'e 1 pea ne ma toki poaki ai pē ke ma lele foki mai kae 'atā 'a 'Ene 'Afió.

Faka'apa'apa atu

.....
 Hon. Samiu Kuita Vaipulu
Tokoni Palēmia 'o Tonga
Minisitā Lao & Pilisone
Fakafongga Kakai Vava'u 15

pea mo

.....
 Hon. Dulcie Elaine Tei
Fakafongga Kakai Tongatapu 6.

: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

Fokotu'u ke tali Lipooti Fakatau Folofola ki he Tu'i he 'ave Tali Tō Folofola

'Eiki Tokoni Palēmia : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, fakatapu foki ki he Hou'eiki Fakafongga 'o e Hou'eiki Nōpele pehē mo e Kakai. Fakatapu foki ki he 'Eiki Palēmia mo e

toenga ‘o e Hou’eiki Minisitā ‘o e Falé ‘Eiki Sea. Ko e, ne lava lelei pē ‘a e Fakatau Folofola ‘aneafi pea tali lelei ‘e he ‘Ene ‘Afió ‘a e fokotu’utu’u ko ia mo e founa ngāue ‘oku tau ngāue’aki pea tō ai pē homa koloa he ngaahi tapa kehekehe. Hangē ko ē ko e Lipooti mo e ngaahi me’a kehekehe Sea ka ‘oku ou fokotu’u atu ‘a e lipooti nounou ko ena ‘o e Fakatau Folofola he ‘oku mahalo ‘oku hangē ka ngutu tamulea ‘a e motu’a ni ka tau ka toe fakamatala atu ha ngaahi me’a Sea, ko u fokotu’u atu. Mālō Sea.

‘Eiki Sea : Tongatapu 6 ke fie me’a mai ho’o lipooti? Hou’eiki ko e lipooti eni mei he ongo Fakafofonga na’a na me’a atu ki he ‘Ene ‘Afió ‘o fakahoko e Tali Folofola ‘a e Fale, ko eni kuo fakahū mai ki he Fale pea ko eni ‘oku fokotu’u mai ke tau tali. ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi : Sea tapu mo e Feitu’u na, tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e kau ...

<008>

Taimi: 1040-1045

Taniela Fusimālohi: ... Mēmipa Kapineti pehē foki fakatapu ki he Hou’eiki Nōpele pea pehē ki he kaungā Fakafofonga ko eni. Ko u fakamālō he lipooti mai ‘a e ola ‘o hono ‘oatu ‘o e Fakatau Folofola koe’uhí ko e Tō Folofola ‘Ene ‘Afió ‘o fekau’aki pea mo hotau Fale.

Tokanga ki he fakalea ‘i he kakano ‘o e Lipooti Fakatau Folofola ki he Tu’i

‘Oku ou fie fehu’i pē ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia ‘a e me’a ko eni ‘oku fakalea pē ko e, ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘o mahino’i pē ko e hā e ‘uhinga ‘o e fakalea. Ka ko ‘eku fehu’i ki ai pē ko e hā e fakalea ‘o pehē ‘oku tali ‘e he Tu’i ‘a e kongā ko eni ‘oku kamata atu ‘i he ta’u ni, kātaki pē he na’e ‘ikai ke fakahā mai he *screen* ‘a e totongi ‘o e nō ko ē ki Siaina koe’uhí ko e langa ‘o Nuku’alofa.

Ko ‘eku ki’i fehu’i pē ki he ki he ‘Eiki ki he Tokoni Palēmia, Tokoni Palēmia pē ko e hā ‘a e fa’ahinga fakalea ko ia he ‘oku ‘ikai ke u ongo’i ‘e au ‘oku ongo tonu ‘a e, ‘a e fakalea pehē. He ko e ‘amanaki eni ke tau talanoa ki he totongi ‘o e nō ki Siaina pea ‘e to’o mei he tukuhau ‘a e kakaí pea ‘ai mai angé ha ki’i tali angé ki ai pē ko e hā e ‘uhinga ‘a e fo’i fakalea ko ia kātaki.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki ‘o e Fale ka u ka toe ‘ai ‘e au ha tali kehe, te u loi au Sea. Ko e langa ‘o Nuku’alofa pea na’e fakahoko pē ia ki he ‘Ene ‘Afió ko e ‘uhinga ia pea ‘oku kamata totongi ‘e he Pule’anga ko eni ‘a e ngāue pango ko ia. Pea ko e ola ia ‘o e ngāue pango ko ‘etau totongi tukuhau ke totongi ‘aki ‘a e nō mei Siaina ‘Eiki Sea. Pē te u toe loi au? Ko ia Sea mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ko e me’a ko u tokanga ki ai ‘e Sea he koe’uhí ko e me’a ko eni ‘oku ‘ai ke tau ‘unu atu ki ai ke tau talanoa ki ai ko e totongi ko eni ‘o e nō. ‘Oku ‘i ai mo e kau nō funga nō ‘oku hā ‘i he ‘i he *Statement*, ko e me’a ia ko u tokanga ki ai. Ko e, ko e pehē ko ē ke, ko e kakaí ‘oku ou tui ‘oku ke hanga ‘e koe ia ‘e Tokoni Palēmia ‘o tukuaki’i e kakaí ko ē ‘o Tonga ‘i he fa’ahinga fakalea pehe ni.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘ikai ke taau ia mo ha ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Kuo pau ke u fakahoko hoku fatongia ‘aki e mo’oni ...

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ou tui Sea ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: He ‘ikai ke u loi au Sea.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘i ai pē fakalea ‘oku lelei ange ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko e hā e fakalea ...

Taniela Fusimālohi: Mei he pehē ...

‘Eiki Sea: Hou’eiki ...

Taniela Fusimālohi: Ko e totongi eni ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Te u loi au?

‘Eiki Sea: ‘Eiki Tokoni Palēmia ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sai ange ia?

‘Eiki Sea: Ko ho’o fakatonutonu ki he malanga ‘a ‘Eua 11?

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘eku fakatonutonu Sea pē te u loi au kae tuku e me’a ia ‘oku mo’oni..

Paula Piveni Piukala: Sea ka u fakatonutonu atu e Tokoni Palēmia. Na’e vela ‘a Nuku’alofa he ngāue ‘a e pule kovi he fonua ni, ‘oku ‘ikai ko e kakaí ia. Ko e nunu’a ia ‘o e pule kovi he fonuá ni.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea.

Paula Piveni Piukala: Ko hono kei ngāue’aki ... ‘oku ma’uhala ia, ko e tā e nō ko eni ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Kole ange ki he Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: ‘Oku tā ia he kakaí kae fēfē e kakai ko ē na’a nau nō he nō ko eni?

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu. Ki’i ‘ai’ ai lelei pē ‘oua ‘e kaikailá he koe’uhí ‘oku ‘ikai ke tau tuli pea faifai pea fā ha le’o ‘o ha taha.

Paula Piveni Piukala: Ko e ‘uhinga ‘eku hoha’a Sea ko hono kei takihala’i e fonua ni.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko hono taki ...

Paula Piveni Piukala: ‘A ia ke tau tali e mo’oni ko ia ko e pule kovi na’e ‘uhinga ai e vela ‘a Nuku’alofa.

‘Eiki Tokoni Palēmia: He na’e ‘ikai ke ...

Paula Piveni Piukala: ‘Ikai ko ha loto ia ha taha, na’e ‘ikai ke loto pehē e kakaí ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko hai ...

Paula Piveni Piukala: Kakai ‘ofa e kakai ia ko eni.

‘Eiki Sea: Mo kātaki ‘o me’a hifo ki lalo.

Paula Piveni Piukala: Kakai hiki hiki ‘eiki.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ...

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 te u ta’ofi ho fakamalanga. ‘Osi ho taimi ‘Eua 11.

Hou’eiki ko ‘etau ‘asenita he pongipongi ni ko e Tali Tō Folofola. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga e fakamalanga ‘a e lipooti ko eni e ongo Fakafongga ‘o Tongatapu 6 pea mo e ‘Eiki Tokoni Palēmia ke tau toe malanga fuoloa tautolu ai. ‘E ‘ikai ke tau hanga ‘e tautolu ia ‘o fakatonuhia’i pē fakahalaki ‘a e me’a na’e fakahoko he Tō Folofola ‘a e ongoua na’a na fakafongga’i atu tautolu ki he, ki Loto’ā.

Ko ‘etau ngāue Hou’eiki ‘oku ‘i he ‘Asenita Fika 4, ko eni kuo fakahoko mai e lipooti ‘a e Tō Folofola pea kuo ‘osi lau kakato atu ‘ena lipooti. ‘O kapau na’a mou ‘i ai ke mou fanongo tonu ki he me’a na’e fakahoko ‘e ‘uhinga lelei homou faka’uhingá, ka koe’uhí ko e Fakafongga Tongatapu 6 pē mo e Tokoni Palēmia na’e me’a tonu ki he Fakatau Folofola ko eni ...

<009>

Taimi: 1045 – 1050

‘Eiki Sea: ... na’e fakahoko. Pea ko eni ‘okú na me’a mai ‘o lipooti mai ki he Falé, ko u tui ‘oku ‘osi fe’unga pē ‘ena fakamatalá ke tau to’o e fo’i koloa ko iá ‘o hoko atu ‘etau ngāué. ‘Ikai ko ha tau fatongia ke tau toe hanga ‘o faka’uhinga’i ‘a e me’a na’a na fanongo naua ki ai kuo nau ‘osi fakahoko mai ki he Falé.

Paula Piveni Piukala: Sea

‘Eiki Sea: Tongatapu 7

Paula Piveni Piukala: Ko u kole atu, faka’apa’apa pē Sea, fokotu’u atu, to’o e fo’i *statement* ko ē he ko e fakalea ia ‘a naua, ‘ikai ko e fakalea ia ‘a ‘Ene ‘Afió. ‘Oku ‘ikai ke

totonu ke tau hokohoko atu hono tukuaki'i e kakaí, kakai 'ofa taha eni kakai hikihiki 'eiki, laupisi 'eiki eni.

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu Sea

Paula Piveni Piukala: 'Oku 'ikai ke u tui au ki he fa'ahinga fakatapu ko ē

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu, ko e me'a ia na'e fakahokó, pea 'oku 'osi, 'osi 'ave ia, he 'ikai toe lava ha taha ia 'o fakafoki mai. Pea ko ia 'oku lipooti atu ki ho Falé, mālō 'Eiki Sea.

Pāloti'i 'o tali Lipooti Tali Folofola

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti, ko ia 'oku loto ke tali e lipooti e Tali Folofolá pea fakahoko mai ho nimá.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahí, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali 'a e Lipooti Tali Folofolá, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a Paula Piveni Piukala, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, 'ikai ke loto ki ai e toko 2 'Eiki Sea.

Lao Fakaangaanga Fakahū atu Pa'anga ki he 2023/24 ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, tau hoko atu ki he fika 4 'etau 'Asenitá 'a ia ko e Lao (Fakaangaanga) Fakahū atu e pa'anga ki he 2023/24 ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'angá 2023, ko e Lao Fika 8 eni 2023. 'A ia ko e Lao ko eni 'oku kau ki ai e polokalama patiseti 'a e Pule'angá ki he ta'u fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2024. Pea mo e ngaahi naunau 'a e patiseti 'oku kau ki ai 'a e Fakamatala Patiseti ki he 2023/24 mo e Palani Ngāue Ngaahi Potungāue Fakapule'angá 2023/24 ki he 2025/26.

Ko e Lao Fakaangaanga ko eni Hou'eiki, kole atu pē ki he Kalaké ke tuku hake 'i he'etau *screen* 'a 'etau Ngaahi Tu'utu'uní. 'A ia ko e kupu 125 'a 'etau Tohi Tu'utu'uní Kupu (2) ne faka'atā mai ke fakahū mai he Pule'angá ha ngaahi Lao. 'A ia ko e Lao (Fakaangaanga) eni ki he fakahū mai e ngaahi pa'angá. Pe ko e *Appropriation Bill* fakatatau ki he kupu 128, faka'atā ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá ke 'omai ha'ane fakamatala 'ikai ke toe lōloa ange he miniti 'e 5. Fakamatala ko eni 'oku 'ikai ke ngofua ke toe me'a ha taha kehe pea 'e hili e fakamatala e 'Eiki Minisitā Pa'angá te tau lau 'uluaki 'o fakatatau ki he kupu 130 kupu (1).

Pea koe'uhí ko e kupu 131(1) (a) ko e Lao eni fekau'aki pea mo e 'Esitimetí 'e 'ikai toe fakalōloa e ngāue 'o tatali e Lao ko eni fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uní ha toe uike 'e 2. Kae hoko atu pe ngāue 'a e Falé ki ai 'a ia te tau hoko hake leva ki he kupu 133 kupu (1) kole

he, 'e malava pe ke kole 'e he Seá ke lau tu'o 2 ka kimu'a pea tau lau tu'o 2 'e 'i ai foki e faingamālie Hou'eiki ke mou fokotu'u ke tukuhifo e Lao ko ení ki he Komiti Kakató.

'A ia ko e faingamālie eni Hou'eiki ke 'omai ha fakamatala nounou meí he 'Eiki Minisitā Pa'angá. Te tau lau 'uluaki he Lao Fakaangaangá pea faka'atā leva ke mou fokotu'u ke tukuhifo ki he Komiti Kakató, hili hono lau 'uluakí ke fai hano alea'i.

Kātaki Hou'eiki ke tau lau tu'o 2 pea toki tuku hifo ki he Komiti Kakató. Pea te u kole pē ki he Sea Komiti Kakató ke tuku e taimi ke hoko atu pē tu'utu'uni ki he fakamatala ta'efakangatangata ko ē 'Eiki Minisitā Pa'angá 'i he Komiti Kakató. ...

<010>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Sea: ... Pea 'ikai ke ngofua ke toe 'i ai ha fakafekiki pe ko ha fakatonutonu lolotonga 'ene fakamatalá kae 'oleva kuo kakato 'a e fakamatala 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá ki he'ene Patisetí pea toki hoko atu leva e feme'a'akí ki he fakalukufuá 'a e ko e 'Esitimetí pea mo e *Budget Statement* 'i he Komiti Kakató. Pea ko e me'a tau'atāina pe ia 'a e Sea Komiti Kakató ke toki tu'utu'uni ki he taimi ke mou hiki ai ki he 'Esitimetí 'o tipeiti fakavouti.

'A ia te tau ngāue ki he ngaahi naunau ko ení fakalukufua Hou'eiki ka ko e 'elito e Patisetí 'oku 'i he Lao Fakaangaangá 'a ia ko e 'Esitimetí. Te u kole heni ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá ke ne hanga 'o fakamatala mai fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uní, 'Eiki Minisitā Pa'anga me'a mai.

Fakamatala fakalukufua 'Eiki Minisitā Pa'anga ki he Patiseti 2023/2024

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu ki he 'afio 'a e 'Otuá 'i hotau lolotonga, tapu ki he Tama Tu'í, Tupou VI pea mo e Fale 'o Ha'a Moheofó, tapu atu 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga, tapu ki he 'Eiki Palēmiá, tapu atu ki he Hou'eiki Nōpele 'o e fonuá, tapu atu ki he Hou'eiki Minisitā 'o e Kapinetí, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, fakatapu atu ki he Kalake Pulé pea mo e kau ngāue 'o e Fale Aleá, mo 'oatu e tala fakatapu ni ki he kakai 'o e fonuá mou me'a mai 'i he ngaluopé.

'Eiki Sea 'oku fiefia 'a e motu'á ni ke fakafe'iloaki atu 'a e Lao ke Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngāue Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá pea 'i he 2023. Fakahoko atu ki he Fale 'eiki ni fakataha mo e Fakamatala Patiseti mo e Patiseti 'Esitimetí Fakaangaanga 'a e Pule'angá pea mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakatatau mo e ivi fakapa'anga ki he ta'u fakapa'anga 2024 'a ia kuo tali 'e he Kapinetí 'o 'Ene 'Afió, 'o fakatatau mo e kupu 7 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'angá. Pea 'oku ne kouna ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá ke ne teuteu'i mo fakahū atu ki he Kapinetí ha fakamatala fakafuofua ki he pa'anga hū mai ki he ta'u fakapa'anga ka hokó fakataha ia mo e fakamatala fakafuofua ki he ngaahi fakamolé. Teuteu'i e Patiseti 'Esitimetí mo hono fakamatala 'o fakatatau pea mo e Patiseti na'e tali he Kapinetí ke fakahū ki he Fale Aleá ki he ta'u fakapa'anga ka hokó. Fakahoko atu 'a e Patiseti 'Esitimetí mo e fakamatala ki he ta'u fakapa'anga ka hokó ki he Fale Aleá.

Fe'unga Patiseti 2023/2024 mo e \$784.2 miliona

'Eiki Sea ko e fakalukufua 'a e Patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2024 fe'unga ia mo e pa'anga 'e 784.2 miliona. 'A ia ko e pa'anga 'e 419.5 miliona ko e peseti 'e 53.5 ko e fakapa'anga ia mei he Patiseti angamaheni. Pea ko e pa'anga 'e 364.7 miliona peseti 'e 46.5 'oku fakapa'anga ia mei tu'apule'anga mei he ngaahi hoa ngāue 'i he fakalakalaká. 'I he fakalukufua leva ko e peseti 'e 65.8 pē ko e pa'anga 'e 515.8 miliona ko e pa'anga *on* ia *cash* pea ko e peseti leva 'e 34.2 pe ko e pa'anga 'e 268.4 miliona ko e tokoni koloa mei tu'apule'anga. Ko e ngata'anga pe ia Sea e fakama'ala'ala ko e fokotu'u atu.

'Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke lau 'uluaki mai 'a e Lao Fakaangaanga Fika 8/2023.

Lau 'uluaki Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu 'a e Pa'anga 2023/2024 ki he Ngaahi Ngāue Pule'angá 2023

Kalake Tēpile:

KO E LAO KE FAKAHŪ ATU 'A E PA'ANGA KI HE NGAAHI NGĀUE 'A E PULE'ANGA 2023

'OKU TU'UTU'UNI 'e he Tu'í mo e Fale Alea 'o Tongá 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'angá 'o pehē:

1. 'E ui 'a e Laó ni ko e Lao ke Fakahū Atu 'a e Pa'anga 2023/2024 ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2023, pea kuo pau ke kamata ngaue'aki 'i he 'aho 1 'o Siulai 2023.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau 'uluaki 'a e Lao Fika 8/2023 fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, Dulcie Elaine Tei, Vaea Taione, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Sea 'oku loto ki ai toko hongofulu mā nima (15).

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima. ...

<002>

Taimi: 1055-1100

Kalake Tēpile: ... 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Lau tu'o 2 Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue Pule'anga 2023

'Eiki Sea: Fakatatau ki he kupu 131, kupu si'i 1(a) te tau hoko atu ki hono lau tu'o 2, kole atu ki he kalake ke lau tu'o 2.

Kalake Tēpile: (Lau tu'o 2)

**LAO KE FAKAHŪ ATU ‘A E PA’ANGA KI HE NGAahi NGĀUE
‘A E PULE’ANGA, 2023.**

‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga
‘o pehē:

1. ‘E Ui ‘a e Lao ni ko e Lao ke Fakahū Atu ‘a e Pa’anga 2023/2024 ki he ngaahi Ngāue
‘a e Pule’anga 2023, pea kuo pau ke kamata ngāue’aki ‘i he ‘Aho 1 ‘o Siulai, 2023.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 5.

Fokotu’u & pou pou’i tukuhifo ki he Komiti Kakato Lao Fakaangaanga ke Fakahū atu Pa’anga
ki he Ngaahi Ngāue Pule’anga 2023

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea pehē ki he ‘Eiki Palēmia, pehē ki he Minisitā Pa’anga,
pea pehē ki he Hou’eiki Minisitā, pea pehē ki he Hou’eiki Nōpele pehē ki he kau
Fakafofonga ‘o e Kakai.

‘Oku ou kole atu pē mu’a ke tukuhifo eni ki he Komiti Kakato, ‘i ai ‘a e fakamālō ki he ‘Eiki
Minisitā mālō ‘a e teuteu ‘a e ngāue ko eni, ka ko e kole pē ke tukuhifo ke fai ha feme’a’aki
ai, mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 5. (*ne pou pou’i*) Kole
heni ki he kalake ke tau pālōti, ko ia ‘oku loto ke tali ke tukuhifo eni ki he Komiti Kakato,
fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi,
‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Liku ‘o
Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Fīnau, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā
Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā
Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue
Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele
Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Loto ki ai ‘a e toko 22 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tukuhifo e Lao Fakaangaanga ki he Komiti Kakato,
fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki koe’uhi ko ‘etau founa ngāue, neongo ‘oku toe ‘a e ‘aitemi fika 5
‘i he’etau ‘asenita ko e ngāue ko ē ki he patiseti ‘oku mu’omu’a kae ‘oleva kuo ‘osi ‘a e
ngāue ko ia, ‘i he’ene pehē ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha ngāue he Fale Alea, ko ‘etau ngāue ‘oku
‘i he Komiti Kakato Hou’eiki. Kole atu ke tau liliu ‘o **Komiti Kakato**.

(Liliu ‘o Komiti Kakato, me’a mai ‘a e Sea ‘o e Komiti Kakato, Lord Tu’ilakepa)

Me’a Sea Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Tapu mo e ‘Otua Māfīmāfi ‘i hotau lotolotonga, fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmīa, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Kapineti, fakatapu atu ki he Hou’eiki ‘o e Fonua. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Fakatapu atu ki he kau ngāue. Fakatapu atu ki he Kakai ‘o e Fonua ‘oku nau me’a mai ‘i he ope ‘o fekau’aki pea mo e feme’a’aki ‘a e Fale Alea.

Mālō Hou’eiki ho’omou laumālie tau ma’u he ‘aho fakakoloa ko eni. Ko ‘etau ngāue mou ki’i fakatokanga’i hifo pē ko ‘etau ngāue ko e ‘aho 14 eni ‘o Sune, pea ko e meimei ‘i loto heni ‘a e alea mo e feme’a’aki ko ia ‘a e Fale ‘i he fo’i ‘aho ko eni kimu’a pea hoko mai ‘a e ‘aho 1 ‘o Siulai. Ko e lele ia ‘a e patiseti, tatali mai ‘a e fonua ki ai, pea mo e kau ngāue.

Fakatatau mo e tu’utu’uni ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Sea, ‘io, ‘oku, ko koe ‘oku ‘i ai ha’o tohi tu’utu’uni fakamolemole ko e vave’anga pē ‘etau ngāue ko ho’o fakakau mai ‘i he tohi tu’utu’uni ‘i he ‘etau feme’a’aki. ‘A ia ko e kupu 38 (2) neongo ‘a e kotoa kotoa ‘a e miniti ‘e 10 ‘oatu ki ha Mēmīpa, ke ke me’a ki ai. ‘Oku ‘i he Sea ‘o e Fale Alea, pē ko e Sea ‘o e Komiti Kakato, ke ne fakangofua ta’efakangatangata taimi ‘a e Minisitā Pa’anga ke ne fakamatala’i e patiseti mo e ‘esitimetī.

‘A ia ko e Minisitā Pa’anga, ‘e tuku atu ki he Feitu’u na kapau te ke me’a he ‘aho ni, ‘apongipongi, pea tau mālōlō pea tau lele he uike kaha’u, mahu’inga ‘aupito ‘a ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taimi fakatangata, ko e ha pē māmālie kae mahino ki he kakai ‘o e fonua, pea kapau pē ‘oku ke ongo’i ‘oku, ‘a e Mēmīpa ‘oku ke ‘i Fale ni, te u fakangofua atu pē ke ‘i ai ha taimi ke ke ki’i me’a atu pē ki he pea ke toe me’a mai. Pea kapau ‘oku fiema’u to’o ...

<005>

Taimi: 1100-1105

Sea Komiti Kakato: ... ho’o kote ke fakafaingamālie te u ‘oatu mo e faingamālie ko ia, ka te u tuku atu ki he Minisitā Pa’anga ke ke me’a mai fekau’aki mo e pa’anga ko eni ‘oku vahe’i ke ngāue’aki he fonua ‘i he 23/24 me’a mai.

Fakamanatu pē he ‘ikai ke ngofua ha fehu’i hiki taimi eni ke ke hanga ‘o hiki e ‘ū me’a fekau’aki mo e me’a ko ē ‘a e Minisitā.

Lord Nuku: Sea kātaki pē mu’a pē ‘e tali ke u ki’i fehu’i atu pē ki he Feitu’u na kae toki tuku ‘a e

Sea Komiti Kakato: Tali lelei pē me’a mai.

Tokanga pē ‘e tali ke alea’i tu’o ua ‘isiu he totongi nō ki Siaina he kuo ‘osi tali Lipooti Fakatau Folofola

Lord Nuku: Sea ko e fehu’i ko ē ‘a e motu’a ni fekau’aki pea mo e pālōti na’a tau fai ‘i he Tali Folofola he ‘e totongi tali ‘e he Fale ni ‘a e Tali Folofola ke totongi ‘a e mo’ua. Na’a tau pālōti’i fakataha ia pea mo e Tali Folofola, ka ko ‘eku fehu’i atu ko e tali ko ia ‘e fēfē ‘ene kaunga ko ē ki he fononga ko ē Patiseti ko eni te u fakafuofua hifo tau pehē ki he peesi

8. Ko 'eku fehu' i atu pē 'a'aku ki he Feitu'u na pē 'e toe 'atā pē te tau tali 'etautolu 'a e tali ko ia ke totongi ki he Pule'anga ia e mo'ua 'o fakataata ki he pālōti ko ē na'a tau fai ki he pālōti ko ē na'a tau toki 'osi ni hono tali e Folofola pea mo e totongi e mo'ua ki muli 'i he langa 'o Nuku'alofa ko e mo'ua ia ko ē 'oku ou 'uhinga ko ē ki ai 'a ē na'a tau pālōti' i ko ē 'anenai na'e tali lelei 'e he Tokoni Palēmia Folofola ko ia pea tau pālōti' i fakataha.

Ko 'eku fehu' i atu pē 'a'aku ia pē 'e anga fēfē 'a e tu'u 'a e mo'ua ko ia ke tau tali ai pē 'e tautolu ia he'etau pālōti ko ē na'e fai 'anenai pē te tau toe hanga 'o tipeiti' i e me'a ko ia 'i he Patiseti, 'aki pē 'uhinga 'oku 'i ai foki e me'a 'oku tau tali he Fale ni pea 'ikai ke ngofua ia ke tau toe lave ki ai. Ko e 'uhinga pē ia 'eku fakahoha'a atu ko hono tali ko ē pea mo e pa'anga ko ē 'oku 'asi ko ē heni Sea mālō ke ki' i fakama'ala'ala mai pē.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ke u ki' i tokoni atu pē Sea ki he faitu'utu'uni 'a e Feitu'u na. Fakatokanga' i pē ko e lipooti 'oku 'ikai ke 'i ai hano fika 'o'ona ko e fiká 'e toki 'omai ia he Patiseti pea 'oku 'atā pē 'a e Fale ia ke feme'a'aki ki ai mālō Sea.

Lord Nuku: Ko e mo'ua ko eni 'oku ke mea' i kotoa he Fale ni ia 'a hono fika ko e mo'ua ko eni ko ē ki Siaina 'i he langa 'o Nuku'alofa, mo ua ko iá 'oku mahino ia 'oku mea' i ia he fonua mea' i heni, ko e 'uhinga ia 'eku fehu' i 'a'aku Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Io Fakafofonga Tongatapu 5.

Fakatonutonu 'oku ua 'a e polokalama totongi nō ki Siaina

'Aisake Eke: Tapu pē mo e Sea pea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato, ko 'eku ki' i fakatonutonu pē 'a'aku ki he nō ko ē Siaina. Ko e nō Siaina ia 'oku 2. Ko e langa ko eni na'e fai 'a Nuku'alofa he me'a ko eni na'e hoko, na'e fe'unga ia mo e 120 miliona, pea mo e tanuhala na'e fai na'e fe'unga ia mo e 80 miliona 'a ia na'e tanu hotau ngaahi hala, 'a ia 'oku 'uhinga ia 200 miliona. 'A ia ko e totongi nō ko eni ki he ongo nō ko ia. 'A ia ko e 'ai pē ke fakamahino' i pē 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku 'ikai ke taha pē mālō.

'Eiki Palēmia: Sea lava pē ke u ki' i tokoni atu Sea ko eni kuo kamata e tipeiti ia ko eni 'oku te'eki ke me'a atu 'a e Minisitā Pa'anga.

Sea Komiti Kakato: Tonu 'aupito, mo'oni 'aupito

'Eiki Palēmia: Ko e lipooti ia ko e lipooti. Ko e Lao eni ia. Ko eni te ne talamai pau ko e hā e pa'anga te tau fakamole he Pule'anga, pea ko u kole atu pē au ia ke tuku mu'a 'a e feme'a'aki 'a e Hou'eiki ka tau tali ki he Tu'utu'uni na'e fakahoko mai mei he Sea mo 'etau Tohi Tu'utu'uni. Tuku ki he 'Eiki Minisitā fai hono fatongia pea toki fai e feme'a'aki ai mālō Sea.

Lord Nuku: Sea 'oku 'ikai ke 'uhinga 'eku fehu' i atu 'a'aku ia ki hē, ko 'eku fehu' i atu ki he pālōti ko ē na'a tau tali, toki me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga ia hē he tohi ko eni ko ē Patiseti fakapa'anga, ko 'eku fehu' i atu pē 'a'aku ia ki he pālōti na'e fai 'i 'olunga pea tukuhifo ko ē ki he lalo ni he 'oku kaunga ia 'i he Patiseti ko ē pē ko e hā hono tūkunga ki he feme'a'aki ko ē 'o e Fale. Ko e 'uhingá pē ia,

Sea Komiti Kakato: Mālō

Lord Nuku: 'Ikai ke u lave atu au ia ki he Patiseti, ko 'eku lave atu 'a'aku ki he ...

Sea Komiti Kakato: Mālō ka u ki'i fakama'ala'ala atu pē, koe'uhí ka tau 'unu. 'Oku ou fakamanatu atu Hou'eiki. Ko e me'a ko ē 'oku 'i he Fale Alea 'e 'i he Fale Alea pē ia. Ko e lipooti ko ē na'e' omai ko ē 'e he ongo Fakafofongá ko e lipooti ia 'i he me'a na'a na me'a atu mo ia ki he feitu'u na'e tu'utu'uni 'e he Fale ki Loto Tatau pea ko e tali mai ia ...

<007>

Taimi: 1105-1110

Sea Komiti Kakato : ... 'o e me'a ko eni 'o fekau'aki pea mo e anga 'enau feme'a'aki 'i he feitu'u ko ia. 'Oku ou kole atu Hou'eiki tuku pē me'a 'a Fale Alea 'i Fale Alea tau foki mai mei he me'a ko eni pea kapau 'oku ai ha faingamālie te ke lava pē 'o 'eke he 'oku 'i heni. Ko e ta'u kuo 'osi ko u manatu'i lelei ta'u kuo 'osi.

Na'e tu'u hake me'a hake e Minisitā pea ne me'a mai 'e toloi 'a e totongi nō. 'E 'i ai pē faingamālie ka 'oku ke fie 'eke pea ke 'eke pē 'e koe kae tukuange mu'a ki he Minisitā Pa'anga ke ke me'a mai 'o fekau'aki mo e ngaahi mo'oni'i me'a. Pea kapau 'oku 'i ai ha me'a pehē 'i ho'o patiseti 'Eiki Minisitā me'a mai fanongo e kakai 'o e fonua mo e kau Mēmipa he 'oku 'i ai pē honau faingamālie ke nau fehu'ia. Ko u pehē ke tau foki mai. 'Eiki Minisitā 'oatu ki he Feitu'ú na pea 'oku ou kole atu Hou'eiki mou hanga 'o hikihiki 'etau me'a ke vavevave pē ka 'i ai ha'o fehu'i pea ke toki me'a hake 'anai 'o fai ho'o fehu'i 'o fakatatau mo e ...

Taniela Fusimālohi : Sea kātaki mu'a ke u ki'i fehu'i atu. Ko e 'uhinga foki 'o e poini he na'a tau fanongo pē ki he fakamatala fakama'ala'ala ko ē 'e he Sea 'o pehē ka 'oku ai ha lipooti kuo 'osi tali 'ikai ke tau toe ngofua ke tau fehu'ia ha me'a. 'A ia ko e ko e lipooti ko ia na'a tau fanongo ki ai 'oku hā mai ai 'a e me'a ko eni 'oku 'uhinga ki ai 'a e 'Eiki Nōpele 'o 'Eua he 'ikai ke tau toe foki kitautolu 'o talanoa ki ai. 'A ia ko e 'uhinga ia ke fakama'ala'ala'i...

Sea Komiti Kakato : 'E Fakafofonga, ko 'eku fakama'ala'ala eni, 'ikai ngofua te ke toki fehu'i ki ai 'anai.

Taniela Fusimālohi : Mālō ko ia pē Sea...

Sea Komiti : Ko e me'a totonu he ko e me'a fakapa'anga mo e tukupou ia 'o e fonua.

Taniela Fusimālohi : Mālō.

Sea Komiti Kakato : Kae tukuange ki he 'Eiki Minisitā ke me'a mai ka tau hoko atu. 'Io Fakafofonga Fika 7 me'a mai.

Paula Piveni Piukala : Sea ko u ki'i kole fakama'ala'ala atu pē au Sea. Na'e 'i ai ho'o lave 'anenai 'o pehē ko 'etau fakakaukau'i 'a e patiseti ko e pa'anga ke vahe'i, 'oku ou fie fakama'ala'ala pē ko e pa'anga kuo 'osi tākaki ke vahe'i pē ko e pa'anga ke tākaki mai mei he kakai. Ko e 'uhinga 'e tokoni ia ki he fakapotopoto 'etau hanga.. pea ko e me'a fika 2 pē

Sea na'a ku hoha'a ki he ngāue'aki ko ia e *confidentiality* ka na'e 'i ai 'etau femahino'aki pea mo e Sea Fale Alea 'e 'omai 'a e *advice* fakalao 'i he uike ni. 'Oku mahu'inga Sea ke tau 'ilo'i he ko e 'ata kitu'a mo e taliui 'a e ngaahi fakamatala pa'anga ko eni 'oku mahu'inga ia ke tau *clarify* 'a e fo'i tefito'i mo'oni ko ē pē 'oku 'i ai ha me'a 'oku toe fakapulipuli mei he 'Ene 'Afio mo e kakai 'o e fonua totongi tukuhau mei he Pule'anga lolotonga.

Sea Komiti Kakato : Mālō. 'E Fakafofonga ko u kole atu ki he Feitu'ú na kapau na'a ke me'a ki he kamata 784 na'e kamata ko ē 'aeneni me'a 'a e Minisitā. 'Oku 'i ai mo e 419 ko e, tuku ke ne hanga 'o fakama'ala'ala mai ko e 419 ko eni mei fē. 'Oku toe 'i ai mo e 364 mei tu'apule'anga ia 'a ia 'oku 'i loto heni 'oku 'i ai mo e pa'anga ko e pa'anga ia 'a ia ko e koloa *in kind* 'oku 'i loto ia 'i he me'a ko eni. Ka ko e 'uhinga ke tukuange ki he Minisitā ke ne me'a mai pē 'oku 'i ai e pa'anga 'oku tākaki, fē pa'anga 'oku 'i he malumalu 'o e Pule'anga, fē pa'anga 'oku 'omai mei tu'apule'anga fakaikiiki pehē.

Ko e konga ko ē fekau'aki ko ē pea mo e Sea 'o e Fale Alea ko u kole atu tuku mu'a 'a e me'a 'a e Fale Alea 'i Fale Alea ka tau hoko atu mu'a he me'a 'oku 'omai pē ki he Sea 'o e Kōmiti Kakato ko e patiseti fakamolemole. Hoko atu Minisitā Pa'anga fakamolemole.

Fakama'ala'ala Minisita Pa'anga ki he Patiseti Pule'anga ki he 2024/2026

'Eiki Minisitā Pa'anga : Fakatapu atu Sea, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Fale Alea 'o Tonga kae hoko atu 'a e fai atu 'a e fakamalanga ko eni fekau'aki mo e Patiseti 'a e Pule'anga ki he 2024/2026. 'Eiki Sea ko u vahevahe 'a e konga lalahi 'e 3 'a e fakamalanga ko eni. Ko e ngaahi kongokonga lalahi eni mo e mahu'inga 'o e patiseti pea ko hono fakaikiiki 'i he Tohi Fakamatala Patiseti mo e 'Esitimeti Fakaangaanga ki he Ta'u Fakapa'anga 2024/26 kuo 'osi tufa atu. Konga 3 ko ia konga 1 ko e patiseti fakalūkufua 'a e Pule'anga mo e tefito'i taumu'a ngāue mo e kaveinga ngāue lalahi 'a e Pule'anga. Konga 2 ko e tu'unga faka'ekonōmika mo e vakai ki he kaha'u. Ko e konga 3 ko e aofangatuku.

Patiseti fakalūkufua Pule'anga mo 'ene ngaahi taumu'a ngāue

Ko e konga 1 patiseti fakalūkufua 'a e Pule'anga mo e tefito'i taumu'a ngāue mo e kaveinga ngāue lalahi 'a e Pule'anga. 'Eiki Sea ko e taimi matu'aki mahu'inga 'aupito eni he fononga 'oku tau fakahoko, 'a ia 'oku kei fakaakeake mei he ongo fakatamaki lalahi ko ia ko e pā 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai pea hake ai e peaukula pea pehē ki he mafola 'a e fokoutua faka'auha KOVITI-19 'i he ngaahi tukui kolo. Toe kau atu ki ai mo e ngaahi faingata'a faka'ekonōmika fakamāmani lahi kuo afuhia ai mo Tonga ni. Na'e uesia lahi ai 'a e ngaahi ngāue kehekehe 'i he fonua 'a ia 'oku kei nga'unu mamalie pē 'a e tu'unga fakaakeake faka'ekonōmika, pea kuo 'i ai 'a e kaveinga fakapastiseti ki he ta'u fakapa'anga 2024...

<008>

Taimi: 1110-1115

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ke tau fetakinima ke matu'uekina mo tu'uloa pea paotoloaki ke kaungā 'inasi he faingamālie. 'Oku ho'ata mei he kaveinga 'o e patiseti 'a e tokanga ke kei hokohoko atu 'a e fengāue'aki fakataha mo e ngaahi kupu fekau'aki kotoa pē ki he ngāue

fakaakeake faka'ekonōmika koe'uhí ke fakatupulekina 'a e tu'unga 'o e mo'ui 'a e kakai Tonga 'i he'ene pehē 'oku fakamu'omu'a 'i he patiseti ko eni 'a e kakai ke fakatefito 'i he'enau mo'ui mo e tūkunga 'enau ...

'E fakahoko 'a e ngaahi ngāue 'i he kaveinga 'i he founa 'e fe'unga ke ne holoki 'aki 'a e fe'amokaki koe'uhí ko e ngaahi ngāue fakaakeake 'oku fakahoko pehē ki he ngaahi pole. 'Ikai ko ia pē ka ko ha ngaahi faingamālie fakapa'anga ki he tu'unga fakalalakaka ngāue 'oku mālohi ange, tokonia ke fakakake 'a e hū koloa ki tu'apule'anga pea lelei ange e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga.

'Eiki Sea ko e patiseti eni hono ua 'a e Pule'anga lolotonga 'a ia fakatefito 'a e ngaahi ngāue fakaakeake faka'ekonōmika ke matu'uekina mo tu'uloa 'a tataki he kaveinga ngāue fakapatiseti. 'Oku 'omai he kaveinga ke ne tataki 'a e ngāue fakapa'anga mei he Patiseti Ta'u Fakapa'anga 2024 ke holoki 'a e faingata'a faka'ekonōmika 'oku fe'ao mo hotau kakaí koe'uhí ka tau a'usia 'a e tu'unga monū'ia faka'ekonōmika 'oku tau 'alovili ki ai 'o hangē ko 'ene hā 'i he Palani Fakalalakaka Fakafonua 'o Tonga hono ua 'a e *TSDF II*.

Tau fakamo'oni mo e Tohi Saame "ko Sihova hoku mālohinga mo fakaū na'e falala ki ai 'a hoku loto pea kuo tokonia au ko ia 'oku me'e hopohopo hoku loto pea te u fai'aki 'eku hivá hono fakamālō ...

'Eiki Sea ko e patiseti ni 'oku ma'a e kakai 'o Tonga 'oku taumu'a ia ke tokoni'i e ngaahi ngāue fakaakeake e ngaahi sekitoa kotoa 'o e fonua 'oku kau ki ai 'a kinautolu he'etau nofo ne uesia lahi he faingata'a faka'ekonōmika 'i he tupu mei he pā 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai pea mo e ta'au 'o e fokoutua KOVITI-19 kuo tau situ'a mei ai.

'Oku hoko 'a e ongo faingata'a lalahi ni ko e fakalotolahi mo e ui ki he tokotaha kotoa pē ke tau kāfataha 'i he ngaahi ngāue langa fakaakeake 'o e fonua ke tau matu'uekina 'o ka toe hoko mai ha ngaahi fakatamaki pehē 'i he kaha'u.

'Eiki Sea hangē pē ko ē na'e fakahoko atu ko e fakalukufua 'a e Patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 2024 fe'unga ia mo e pa'anga 'e 784.2 miliona. 'A ia ko e pa'anga 'e 419.5 miliona pē ko e pēseti 'e 53.5 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga. Pea ko e pa'anga 'e 364.7 miliona pēseti 'e 46.5 'oku fakapa'anga ia mei tu'apule'anga mei he ngaahi ngāue hoa ngāue fakalalakaka.

'I he fakalukufua leva ko e pēseti 'e 65.8 pē ko e pa'anga 'e 515.8 miliona ko e pa'anga ia *cash* pea ko e pēseti leva 'e 34.2 pē ko e pa'anga 'e 268.4 miliona ko e tokoni koloa ia *in-kind* mei tu'apule'anga.

Ko e lahi taha 'o e Patiseti 2024 ko e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Potungāue Pa'anga ko e taki pēseti 'e 18, Potungāue Ako ko e pēseti 'e 17 pea mo e Potungāue Mo'ui mo e *MEIDECC* 'oku taki pēseti 'e 9. 'Oku kau 'i he pēseti 'a e Potungāue Pa'anga 'a e Vouti Totongi Nō 'a e Pule'anga fe'unga mo e pa'anga 'e 67.1 miliona 'i he 2024. 'A ia 'oku hiki 'aki 'a e pa'anga 'e 23.5 miliona mei he pa'anga 'e 43.6 miliona 'i he 2023. Ko e kongā lahi 'i heni ko e kamata hono totongi 'o e sino'i nō ki he langa fo'ou 'o Nuku'alofa.

'Oku fokotu'u foki 'i he patiseti ko eni 'a e potungāue fo'ou ko e Komisoni ki hono Fakafepaki'i 'o e Faihalá ke kamata'aki 'a e poini valu miliona.

‘Oku fakafuofua ki he pa’anga hū mai ‘e tānaki ‘e he Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga 2024 ‘e fe’unga mo e pa’anga ‘e 392.3 miliona ko e pa’anga e 341.8 miliona pēseti ‘e 87 ko e pa’anga fakalotofonua mo e pa’anga ‘e 50.5 miliona pēseti ‘e 13 ko e pa’anga tokoni ki he patiseti.

‘I he pa’anga hū mai ko e tānaki mo e tukuhau ‘oku fakafuofua ki he hiki ‘aki e pēseti 4.5 pē ko e 11.8 miliona ‘i he Ta’u Fakapa’anga 2024 mei he ‘Esitimetī ‘o e Ta’u Fakapa’anga 2023 kā ‘oku ‘ikai ke toe hiki pē hilifaki atu ha tukuhau fo’ou.

Sea Komiti Kakato: Minisitā ki’i fakamolemole ē tau ki’i *break* ai koe’uhí ko ‘etau taimí ka tau toe foki mai ko ē pea ke toki me’a hake ‘anai ē tau ki’i mālōlō miniti 15.

(Pea na’e ki’i mālōlō miniti 15)

<009>

Taimi: 1140 – 1145

Sātini Le’o: Me’a mai Sea Komiti Kakatō.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea poupu, mālō e Laumālie Hou’eikí, tau toe ma’u e ho’atā ni. Tau foki mai ke hoko atu ‘etau ngāué. Ka koe’uhí ko ‘etau taimí ‘oku ‘i ai pe tau taimi mo hotau tu’utu’uní. Pea ‘oku ou, te u faka’ilonga atu pē, pea tau ki’i mālōlō, ka ‘i he taimi ní ‘e ‘oange ki he Minisitā Pa’angá ke hoko atu ‘ene. Minisitā Pa’anga kapau pē te ke ongo’i ‘oku ki’i faingata’a pe ‘a e fuoloa ho’o me’á ‘i ‘olunga. Te u fakangofua atu pē ke ke me’a pe ‘i lalo, he ‘oku malava pe ia he ‘oku ‘osi ‘omai ho’o tohi pe ‘o kole kapau ‘e lahilahi me’a ‘okú ke me’a ki aí. Fakatatau ki he kupu 36 mo e kupu 37 he’etau Tu’utu’uni faka-Fale Aleá, ‘oku malava pe ia ka ‘i ai ha taha te ne poaki mai he Falé ni ka ‘oku tuku atu pe ki he Feitu’u na. Kapau pe ‘oku lahi pe me’a ke fakamatalá pea me’a pe ‘i lalo ai ‘o me’a mai ai ki he kakai ‘o e fonuá pea mo e kau Mēmipá, mālō.

Hoko atu Fakamatala Patiseti mei he Pule’anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea, kole pe ke u hūfanga he fakatapú kae hoko atu ‘a e fakamatala ki he patisetí. ‘Oku potupotu tatau eni mo e fakafuofua ki he tupu faka’ekonómiká kae pehē ki he hoko atu ‘a e ngaahi fakalelei ki he founa pule’i ‘o e pa’anga hū maí.

‘Oku fakafuofua ki he fe’unga mo e ‘avalisi ko e \$58 miliona ‘i he ta’u ‘a e tukuhau faka’atā ‘o kau ki ai ‘a e ‘ikai ke tute ‘a e loló, ngaahi ngāue fakalakalaká mo e ngaahi sekitoa makehe ‘oku tokoniá. Ko e ngaahi pa’anga hū mai ‘oku ‘ikai tukuhau’i ‘oku fakafuofua ke tu’uma’u pe he ta’u fakapa’angá 2024. Tukukehe ‘a e \$13 miliona ko e totongi tupu ia mei he Pangikē Pule Fakafonua ‘a Tongá ki he ta’u fakapa’anga 2024. ...

<010>

Taimi: 1145 -1150

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ‘Oku kei hokohoko atu mo hono vakai’i ‘a e ngaahi totongi ki he ngaahi ngāue ‘a e Pule’angá. ‘A ia ‘e malava ke hiki hake ai ‘a e pa’anga hū maí. Ko e ngaahi pa’anga tokoni mei tu’apule’angá ‘oku anga pehé ni.

Ko e fakakātoa ‘o e patisetí ‘oku fakapa’anga ia mei he ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaká ki he ta’u fakapa’anga 2024. ‘Oku fakafuofua ki he \$364.7 miliona, ‘a ia ko e \$96.3 miliona, peseti ‘e 26.4 ko e pa’anga, tokoni pa’anga *cash* ia. Pea ko e \$268.4 miliona ko e peseti ia ‘e 73.6 ko e tokoni koloa *in kind*.

‘Oku hā atu e ngaahi poloseki lalahi ki he ta’u fakapa’anga 2024, fakahoko ke tokoni ki he langa fakaakeake ‘o e fonuá he tēpile 25 ‘o e pepa fakamatala patisetí pea mo e fakaikiiki e fakamatala fakalahi 4.

‘Eiki Sea ‘i hono fakahoa e pa’anga hu maí mo e fakamolé kuo fokotu’utu’u ‘e he Pule’angá ‘oku ‘i ai ‘a e fe’amokaki fe’unga mo e \$27.2 miliona. Ko e holo eni mei he tu’unga fe’amokaki 30.3 miliona na’e ‘uluaki fakafuofua ki he ta’u fakapa’anga 2023.

Ko hono fakapa’anga e ngaahi patiseti fe’amokakí hili ‘a e ngaahi founa kuo fokotu’u ‘i he ta’u ‘e 3 ka hoko maí ko e pa’anga mohe ‘a e Pule’angá. ‘A ia ‘oku fakafuofua ke kei ‘i he tu’unga faingamālie pē he faka’osinga ‘o e ta’u fakapa’anga 2026, kei toe ‘a e \$23.9 miliona pe toe lahi ange ai. Hili hano fakapa’anga ‘o e ngaahi patiseti fe’amokakí ni. Tānaki atu ki ai ‘e kei hoko atu pe e fengāue’aki mo hotau hoa ngāue ‘i he fakalalakaká ki ha tokoni fakapatiseti makehe.

‘I he taimi tatau ne hoko atu ai pē mo e ngaahi ngāue fakakau lelei ke tānaki ‘o e pa’anga hū maí fakalotofonuá. ‘Oku taumu’a e Pule’angá pea mo e patisetí ke fakapa’anga kotoa e ngaahi totongi nō mei he pa’anga hū maí fakalotofonuá. ‘Oku hā atu he peesi 47 ki he 60 mo e peesi 118 – 128 ‘a e fakaikiiki hono vahevahe ‘o e patiseti 2024/2026 ‘o e pepa fakamatala patiseti ‘oku ngata ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2024.

‘Eiki Sea ko e patiseti ko ení fakatatau ki he fa’unga Palani Fakalalakaka ‘a Tonga hono 2. Kae ‘uma’ā ‘a e founa ngāue ki hono fakaakeake ‘o fakapatonu ki he ngaahi kaveinga ngāue ‘a e Pule’angá. ‘Oku fiema’u ke tau ngāue fakataha ki he langa fakaakeake mo tokangaekina e ngāue fakatamaki he kaha’ú. ‘I he’ene pehē ‘e kei hokohoko atu ai pē ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’angá ‘o fakatatau ki he kaveinga ngāue lalahi ‘e 9. ‘A ia ‘oku fakamalumu ‘i he tefito’i taumu’a ngāue ‘e 3 ko ení.

Ngaahi tefito’i taumu’a ngāue ‘e tolu ‘a e Pule’anga

Langa 1, Langa ke matu’uekina ‘a e fakatamaki ki he fonuá, \$166.1 miliona. Ko e tefito’i taumu’a ngāue ko ení pea mo e patiseti ‘o e ta’u fakapa’anga 2024. ‘Oku vahe’i ai ‘a e 166.1 miliona mei he patisetí ki he ngaahi ngāue ke langa ke matu’uekina ‘a e fakatamaki ki he fonuá.

2. Lelei ange ‘a e fakahoko fatongia’ mo ma’ama’a ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’angá. Ko e tefito’i taumu’a ngāue ko ení pea mo e patiseti ‘o e ta’u fakapa’anga 2024 ‘oku vahe’i ai ‘a e pa’anga ‘e 424.8 miliona mei he patisetí ki he ngaahi ngāue ke toe lelei ange ‘a e fakahoko fatongia mo ma’ama’a ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’angá.

3. Fakatupu faingamālie faka'ekonōmiká. Tefito'i taumu'a ngāue ko ení pea mo e patiseti 'o e ta'u fakapa'anga 2024. 'Oku vahe'i ai e \$193.3 miliona meí he patisetí ki he ngaahi ngāue fakaakeake faka'ekonōmiká. Ko hono fakaa'u e ngaahi tefito'i taumu'a ngāue pea mo e ngaahi kaveinga lalahi 'a e Pule'angá 'oku fiema'u ai 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá. 'Oku fiema'u ai 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá fakataha mo e ngaahi kupu fekau'akí ke nau fepoupouaki mo fengāue'aki fakataha koe'uhí ko e lelei 'o e kakai e fonuá.

Ko e fakafōtunga fakamatala patisetí 'oku ho'ata mei ai 'a e natula fakafetaiaki 'a e ngaahi taumu'a ngāue pea mo e palani ngāue kuo fokotu'utu'ú.

'Eiki Sea mahalo 'i he kongá 4 'o e me'a he fakamatala patisetí hono vakai'i 'a e ola fakalukufua e ngaahi ngāue ta'u fakapa'anga 2023. Pea mo hono fakapa'angá ki hono fakaikiiki he fakamatala fakalahi 3.

'I he ola fakalukufuá, 'oku mahino pe meí he ngaahi ngāue he ta'u fakapa'anga 2023, ko e ta'u faingata'a mo mohu pole. 'A ia ko e taha ia e ngaahi 'uhinga lahi ke toloi 'a hono fakahoko kakato 'a e ngaahi ngāue palani ngāue he kaveinga takitaha. 'Oku kau heni e ngaahi ngāue fakalalakala lalahi pe poloseki, ngāue faka'ekonōmika ki he ngaahi sekitoá ...

<010>

Taimi: 1150-1155

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... pea mo e ngaahi palani ngāue kehe pē na'e 'osi fokotu'utu'u ke fakahokó.

Ko e tokangá ko e tefito, fakatefito ia ki hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue tokoni fakavavevave hili 'a e pā 'a e mo'ungaafi pea pehē ki he ngaahi ngāue ke ta'ofi 'a e mafola vave mo lahi 'a e Koviti-19 'i hotau ki'i fonuá ni. Kau ai 'a e ngaahi fakangatangata 'i he fefolau'akí pea mo hono sivi 'o kinautolu na'e folau mai mei tu'apule'angá.

Ngaahi makamaile e Pule'anga na'e lava fakahoko he ta'u fakapa'anga 2023

'Eiki Sea tuku mu'a ke u lave atu ki he ngaahi kongá 'o e ngaahi ngāue pe makamaile 'a e Pule'angá ne malava ke fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 2023 he kaveinga ngāue lalahi 'e hiva (9). 'A ia te u 'oatu pē ngaahi kongá lalahi e ngaahi ngāue ne lava 'o fakahokó kae pehē ki ha ngaahi ngāue ke kei hokohoko atu pe kamata 'i he ta'u fakapa'anga hoko, 2024.

Kaveinga ngāue lalahi 1: Malu mo mālohiange matu'uaki e feliuliuaki 'o natula (national resilience)

'Oku tokanga mo mahu'inga'ia 'a e Pule'angá 'i he kaveinga ngāue 'uluakí pe tu'unga malu mo mateuteu 'a e fonuá ki he ngaahi fakatamaki mo feliuliuaki 'a natulá koe'uhí ko e tu'u laveangofua 'a e fonuá ki he ngaahi fakatamakí. Na'e fakamamafa ai 'a e ngaahi ngāue 'a e kaveingá ni 'i he ngaahi tafa'aki 'e fā 'o fakataumu'a ke kei fakapapau'i 'a e tu'unga mateuteu ke matu'uekina 'a e faingata'á.

1. Ngaahi ngāue langa fakalalakala fakaakeake mei he maumau 'o e Hunga Tonga Hunga Ha'apai.

2. Ngaahi ngāue fakalalakaka ke tokangaekina e fakatamaki e feliuliuaki ‘a natulá.
3. Ko hono fakamālohia e Lao ‘o e Langá.
4. Ko e Pa’anga Talāsiti Feliuliuaki ‘a Natula ‘oku fakahoko mai mei he hoa ngāue.

‘I he fakakātoá ko e ngaahi ngāue lalahi eni na’e lava ‘o fakahoko he 2023.

Ko e ngaahi ngāue tokoni vave hili pē ‘a e pā ‘a e peauafi mo e peaukulá, na’e vahe’i ki ai ‘a e 33.2 miliona. ‘A ia ko e pa’anga ‘e 14 miliona ai kuo ‘osi ngaue’aki ki hono langa fo’ou e ngaahi fale nofo’anga na’e maumau lahi ‘aupito. Ko e fale ‘e 30 kuo ‘osi kakato hono langá mei he fakakātoa e fale ‘e 238 na’e uestiá. ‘Oku lolotonga langa ‘a e fale ‘e 187 pea toe ‘a e fale ‘e 81 ‘oku te’eki ke kamata hono langá. ‘Oku toe, kimui ni mai na’e toe, ki he ngaahi fika ko ení koe’uhí ko e ngaahi ngāue kuo lava ‘o fakahokó.

Fakahoko ‘a e ngaahi tokoni ki he ngaahi pisinisi ne uestiá fe’unga mo e .38 miliona) hili ange ‘a e fakatamaki Hunga Tonga Hunga Ha’apai. Fakahoko ‘a e ngaahi ngāue fekau’aki mo e fakatamaki mo e feliuliuaki ‘a natulá kau ai hono fokotu’u ‘a e ngaahi me’angāue talamatangi, *siren* fakatokanga tokamu’a fakafuofua ki he .6 miliona pea mo hono tō ‘a e fu’u ‘akau ‘e 1 miliona. Ko e fakataumu’a eni ki he tokoni ki he tu’unga mateuteu mo fakasi’isi’i ‘a e nunu’a kovi ‘o e feliuliuaki ‘a natulá pea fakapapau’i foki ‘a e tauhi ki he ngaahi Lao mo e ngaahi langa falé.

Ko e ngaahi ngāue leva eni ‘oku fa’a fiema’u ke fakahoko pe hoko atu ‘a hono fakahokó ‘i he ta’u fakapa’anga 2024 ‘i he kaveinga ngāue lalahi ‘uluaki. ‘Oku fakafuofua ki he pa’anga ‘e 80.9 miliona ‘o kau ai ‘a e ngaahi ngāue ko ení.

1. Ngaahi ngāue fakalalakaka fekau’aki mo e feliuliuaki ‘o e ‘eá pe mo e ngaahi fakatamaki. ‘Oku mei fakatefito eni ‘i hono fakahoko e ngaahi poloseki tokoni fakapa’anga mei hotau hoa ngāue fakalalakaka ke a’usia ‘a e taumu’a ‘o e Pule’angá ke tau matu’uekina ‘a e feliuliuaki ‘o e ‘eá.
2. Fakafo’ou ‘a e palani ngāue fakapa’anga ‘e ua (2) hoko e fakatamaki ‘o tānaki atu ki he ongo fengaue’aki mo e ngaahi va’a mei mulí. Ko hono fakataha’i ‘a e ngaahi pa’anga tokoni ko ení ‘e pou pou ia ki he pa’anga fakafokifā ‘a e fonuá mo e pa’anga ‘oku vahe’i ki he fakatamá. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ko e pa’anga tokoní ‘i ha hili ha fakatamaki ‘e a’u ki he pa’anga ‘e 70 miliona ka ‘oku ‘ikai kau ‘i he Patisetí.
3. Ngaahi ngāue ki he laka, langa ke matu’uaki ‘a e ngaahi fokoutua faka’auha ‘o kau ai mo e toenga langa mo e toe langa ‘o e falemahaki ‘o Vava’ú mo e ngaahi ngāue ke matu’uaki ka hoko mai ‘a e ngaahi faingata’a faka’ekonōmiká.

Kaveinga ngāue lalahi 2: Holoki e tūkunga masiva, fakalahi e malu fakasōsiale.

‘Oku tokanga mahu’inga’ia ‘a e Pule’angá ‘i he kaveinga ngāue hono uá ki he tu’unga ‘o e nofo masivesiva tautefito ki he peseti ‘e tolu poini taha (3.1) ‘o e kakai e fonuá ‘oku masiva ‘ango’angó. Na’e fakamamafa ai ‘a e ngaahi ngāue ki he kaveinga ‘i he ngaahi tafa’aki lalahi ‘e ua ‘o taketi ke tokonia ‘a e peseti ‘e tolu poini taha (3.1) ‘a e kakai e fonuá mo fakataumu’a ke holoki ‘a e nofo ...

Taimi: 1155-1200

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... masivesivá ‘i Tonga.

1. Me’afua ki hono tokangaekina ‘a e masiva, taumu’a ki he peseti ‘e 3.1, pē fakafuofua ki he toko 3200 he tokolahi fakalukufua ‘a e kakai Tonga, ‘oku masivesiva ange mo malu fakasōsiale.
1. Ko e ngaahi tu’utu’uni ngāue ‘eni na’e fakahoko ke tokoni ki hono fakaivia ‘o e tafa’aki ko eni.
2. Tokoni Fakapa’anga ki he kau toulekeleká mo e kau faingata’a’ia:
3. Polokalama Tokonia ‘o e kau faingata’a’ia, ma’a fafine, ngaahi kautaha ‘ikai fakapule’anga.
4. Tokoni Koloa, Tangikē Vai, Falesi’i hūfanga ‘i he fakatapu, mo e ngaahi koloa kehe pē.
5. Ngāue Fakalalakaka ki he Ngaahi koló, polokalama tokoni ngāue’aki ‘a e taukei mo e ngāue ki Tonga.
6. Tokoni ki he Ngaahi Nofu’angá.
7. Tokoni Fakapa’anga ki he totongi ‘uhila mo e polokalama nō ma’a e kakai fefine.
8. Ko e tokoni vave ‘a e Pule’anga hili ‘a e fakatamaki pea ki he fakaakeake ‘a e ngaahi ‘api na’e uesia.

Ngaahi ngāue tokoni na’e lava fakahoko ‘i he 2023

1. ‘I he fakakātoa ko e ngaahi ngāue tokoni eni na’e lava ‘o fakahoko ‘i he 2023, hoko atu pea mo hono toe fakalahi ‘o e polokalama tokonia ‘o e kulupu tu’u lavea ngofuá, ‘o fai ‘a e vahe fakamāhina.
2. ‘A ia ko e toulekeleka, ‘a ia ko e \$80 ki he ta’u 70 ki he 79, pea pa’anga ‘e 100 ki he ta’u 80 ki ‘olunga, pea kau faingata’a’ia, fakatatau ki he tu’unga faingata’a’ia ‘oku ‘i ai, ‘o vahe pa’anga ‘e 50, pa’anga ‘e 80 mo e pa’anga ‘e 100 ‘i he māhina.
3. Na’e fakalahi ‘o vahe tu’o 2 ‘i he māhina, ko e tokoni ‘i he taimi na’e tū’uta ai ‘a e fokoutua KOVITI 19, pea pehē ki he pā ‘a e mo’unga afi.
4. Fakahoko ‘a e pole poloseki ki he tangikē vai, fokotu’u ‘a e ngaahi tangikē vai fakakātoa, 542 ‘o a’u mai ki Sanuali 2023.
‘Oku ‘i ai mo ‘ene polokalama ako ngāue mo e ma’u’anga ngāue ‘a Tonga ‘oku ‘iloa ko e *SET project* ki he ngaahi ‘api masivesiva ‘oku kau ai hono fakalahi ‘o e totongi ‘o e ako, fānau ako ‘e 3849 ‘i he ngaahi kolisi mo e ako mā’olunga ange, *TIVET*, fe’unga mo e pa’anga ‘e 962250, mo e ngaahi tokoni fakaakeake hili ‘a e Hunga Tonga, Hunga Ha’apai, kau ai ‘a e totongi ‘uhila, totongi palau ki he kau ngoue, tokoni pa’anga ki he ngaahi fāmili ne uesia.

Ko e ngaahi ngāue leva eni 'oku fa'a fiema'u ke fakahoko, fakahoko atu hono he Ta'u Fakapa'anga 2024, 'i he kaveinga ngāue lalahi 2, fakafuofua ki he pa'anga 'e 24.1 miliona, 'o kau ai 'a e ngaahi ngāue ko eni.

1. Polokalama Ngāue ke tokoni'i kinautolu masivesiva ange.
 2. 'A ia 'oku vahe'i 'a e pa'anga 'e 10 miliona mei he patiseti 'i he ta'u 'e 3 ka hoko mai, pa'anga 'e 2 miliona ki he Ta'u Fakapa'anga 2024 ki he ngaahi ngāue ko eni.
 3. Tangike vai, ngaahi falesi'i, hūfanga 'i he fakatapu, fale fakafiemālie.
 4. 'Oku fiema'u ke fakapapau'i 'oku 'i ai 'a e ngaahi tokoni fakalalakaka ke tokoni'i 'a e kulupu tu'u lavea ngofua kae hokohoko atu pē 'a e tokoni lolotonga ki he ngaahi fāmili, ke holoki 'a e tu'unga masivesiva.
1. Kamata'i 'a e polokalama tokoni ki he fale nofo'anga. *Affordable Housing scheme*
 1. Fakatefito 'i he peseti 'e 3.1 'o e tokolahi fakakātoa 'o e kakai 'o e fonua 'oku masiva'ango, 'o fakatatau ki he tohi kakai na'e fakahoko. 'I he'ene pehē 'oku vahe'i ai 'a e pa'anga 'e 5 miliona ki he 8 miliona ki he ta'u 'e 3 ka hoko mai 'o kamata 'aki 'a e \$1 miliona 'i he Patiseti 2024 ke tokoni ki he ngāue.
 2. Hoko atu 'a e polokalama nō totongi tupu ma'ama'a ma'a e kakai fefine. Ke tokoni ki he'enua ngaahi ngāue fo'u koloa mo e fakamea'a fe'unga mo e pa'anga 'e 2.9 miliona, 'ikai kau heni 'a e patiseti 'oku vahe'i ki he tafa'aki tokangaekina 'o e kakai fefine 'i he Potungāue Fakalotofonua.
 3. Tokoni mo poupu'i hono hākeaki'i 'o e sipoti fakafonua, mo e kau atu ki he ngaahi fe'auhi sipoti fakava'aha-pule'anga, 'o tokoni foki ki he tu'unga mo'ui lelei.
 4. Fakalelei'i 'a e ma'u'anga vai mo e ngaahi falesi'i 'i he ngaahi koló 'i he va'a, 'i he tokoni 'o e va'a polokalama ngāue fakalalakaka ke tokonia faka'ikonōmika ki he ngoué mo e toutai.
 5. Fakafuofua kuo a'u ki he peseti 'e 46, 'o e polokalama tokoni fakapa'anga 'a e ngāue taukei mo e ma'u ngāue ki Tonga, 'a e SET 'i ha ngaahi polokalama ke tokonia 'a e fonua, 'i he ngaahi sikolasipi, pa'anga me'a'ofa mo e ngaahi faingamālie ma'a e kakai 'o e fonua.
 6. Fakahoko 'a e polokalama tokoni ki he langa fo'ou pē fakalelei, fale nofo'anga 'o kinautolu 'oku masivesiva, pea fakahoko 'a e fokotu'utu'u ngāue ki hono tokangaekina kinautolu kuo fakafoki mai mei he ngaahi fonua muli. Ko ha langa 'o e ngaahi senitā ke tokangaekina 'o e kau toulekeleka ...

<005>

Taimi: 1200-1205

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... aged care centers.

Kaveinga 3 ke tau’i faito’o konatapu

Ko e kaveinga lalahi hono tolu, ko e ngāue ke tau’i ‘a e faito’o ta’efakalao mo e malu ‘o e fonua.

‘Oku tokanga mavahe ‘a e Pule’anga he kaveinga ngāue hono tolu ki he palopalema felāve’i mo e fakautuutu ‘a e kaka ‘a e fika ‘a kinautolu ‘oku nau ngāue’aki ‘a e faito’o ta’efakalao pea ke malu ‘a e fonua. Na’e fakamamafa ai ‘a e ngaahi ngāue he kaveinga ni ‘i he ngaahi tafa’aki kehekehe ‘e tolu ‘o fakatefito he palani ngāue tau’i e faito’o ta’efakalao ke

1. Holoki e tufaki
2. Holoki ‘a hono faka’aonga’i, pea
3. Holoki e ngaahi uesia tamaki.

Ko e fakakātoa ko e ngaahi ngāue ko eni na’e lava ‘o fakahoko he 2023 fakapa’anga ‘o palani fakafonua ke tau’i ‘a e faito’o ta’efakalao, fakataumu’a ke fakasi’isi’i hono tufaki ‘o e fengāue’aki fakataha ‘o e ngaahi potungāue ‘a e Pule’anga, Tau Malu’i ‘a ‘Ene ‘Afio, Potungāue Kasitomu, Potungāue Polisi hono tau’i mo hono fakasi’isi’i hono tufaki.

2. Fakasi’isi’i ‘a hono faka’aonga’i.

Ko hono tolú vakai’i ‘a e ngaahi uesia ‘o e faito’o ta’efakalao.

Na’e fakahoko mo e ngaahi ngāue tokoni fakapa’anga mei he hoa ngāue ki he fakalalakala ke tokoni fakapa’anga ki hono ‘omai ‘a e mataotao fakahoko ‘a e ngaahi ako felāve’i mo e malu moei he faito’o ta’efakalao.

Ngaahi ngāue fiema’u ke fakahoko he ta’u fakapa’anga 2024

Ko e ngaahi ngāue leva ‘eni ‘oku fiema’u ke fakahoko ke hoko atu hono fakahoko ki he ta’u fakapa’anga 2024 ki he kaveinga ngāue lalahi ‘e tolu, fakafuofua ki he pa’anga ‘e 61.3 miliona ‘o kau ai e ngaahi ngāue ni.

Hokohoko atu e pou pou mo e ngāue ki hono tau’i ‘o e faito’o ta’efakalao vahe’i ki ai e pa’anga ‘e 5 miliona he ta’u fakapa’anga 2024.

Hoko atu hono fakamālohia ‘a e fengāue’aki ‘a e ngaahi potungāue felāve’i mo e malu ‘o e fonua hangē ko e Pilīsone, Tau Malu’i ‘a ‘Ene ‘Afio, Polisi, Kasitomu mo e Falepa’anga mo e ngaahi potungāue.

Vakai’i ‘a e Lao mo e Tu’utu’uni Ngāue na’e fakamālohia ‘a e tu’unga hao mo e malu ‘a e sōsaieti, Potungāue Fakamaau’anga mo e Potungāue Pilīsone mo e tokoni ki hono fakahoko ‘o e polokalama ngāue fakalelei mo e fakaakeake ma’a e kau pōpula kuo nau ‘atā mei he pilīsone, kinautolu ‘oku fakafoki mei tu’apule’anga mo e kau ma’u faito’o ta’efakalao.

Hoko atu ‘a e tokoni ‘a e Pule’anga ‘a Nu’usila fakafou ‘i he tokoni fakatekinikale mo e ngaahi ako ki he Potungāue Polisi.

Kaveinga Lalahi 4: Lelei ange tu’unga e ako

‘Oku tokanga mavahe ‘a e Pule’anga ki he kaveinga ngāue hono 4 ki hono fakalalakaka’i ‘a e ako ki he tokotaha kotoa mo hono faka’ai’ai ‘a e faingamālie ako mo ngāue. Ko e peseti ‘e 17 ‘oku vahe’i ki he Patiseti 2024 ki he Potungāue Ako. ‘A ia ‘oku hiki eni ‘o pēseti ‘e 12 he ta’u fakapa’anga lolotonga. Na’e fakamamafa ai ‘a e ngaahi ngāue ‘i he kaveinga ni he ngaahi tafa’aki ko eni.

1. Sikolasipi mo e ngaahi tokoni ki he tokotaha ako ‘i he ngaahi ‘apiako kotoa.
2. ‘Univēsiti fakafonua ‘a Tonga
3. Hoko atu ‘a e ngaahi tokoni ki he ngaahi ako tokamu’a, (ECE) pea pehē ki he ngaahi fakalahi ‘o e ngaahi ako tautohi pule’anga ki he foomu 1 mo e 2.
4. Kakato ‘a e polokalama ki hono fakalelei mo monomono ‘a e ngaahi faleako. Polōseki ke malu mo tolonga ngaahi lokiako ‘i Tonga. Polōseki ki he ako kau kātōa. Polōseki ki he fakalalakaka ‘o e ako ngāue
5. Polokalama tokoni fakaakeake. (founga ako faka’ilekitulōnika pe faka-komipiuta)

‘I he fakakātōa ko e ngaahi ngāue lalahi eni na’e lava ke fakahoko he 2023 hokohoko atu e ngaahi polokalama fakalelei fakataumu’a ke toe lelei ange ‘a e tu’unga ako ‘o fakamalumu ‘i he fa’unga tu’utu’uni fakalelei ki he ako ‘i Tonga, *Tonga Educational Policy Framework*, ‘oku kau ai heni ‘a e fokotu’u ‘a e ako tokamu’a mo e fo’u ‘a e silapa fo’ou ki he ako tokamu’a, vakai’i ‘o e silapa fo’ou ki he ako, fakalahi ‘o e lautohi pule’anga ki he foomu 1 mo e 2, ke fakafaingamālie’i ki he ako ta’etotongi.

1. Fakamamafa’i kuo pau ke ako fakafaiako ‘a e kau faiako pea lesisita ‘a e kau faiako kotoa. ‘A ia ko e peseti ‘e 99 ‘a e kau faiako ‘oku nau lesisita.
1. Ngāue fakalalakaka ki he malu ange ‘a e ngaahi loki ako kau eni ‘a e kakato ‘a e langa ‘a e *Tonga Side School*.
2. Fokotu’u ‘a e ‘Univēsiti Fakafonua ‘a Tonga ke fakatupulekina ‘a e ako ‘i Tonga ‘o ma’u e faingamālie ki he ako ‘oku toe ma’olunga ange.

Ngaahi ngāue fiema’u ke fakahoko he kaveinga ngāue 4

Ko e ngaahi ngāue leva eni ‘oku fiema’u ke fakahoko ...

<007>

Taimi: 1205-1210

‘Eiki Minisitā Pa’anga : .. pe ke hoko atu hono fakahoko ‘i he ta’u fakapa’anga 2024 he kaveinga ngāue lalahi ‘e 4. Fakafuofua ki he pa’anga ‘e 132 miliona ‘o kau ai ‘a e ngaahi ngāue ko eni. Me’atokoni ma’a e fānau ako tu’o 2 ‘i he uike. ‘E kamata ‘i he ta’u fakapa’anga 2024 ngaahi lautohi hono teuteu koe’uhi ‘a e me’atokoni ma’a e fānau ako pongipongi tu’o 2 ‘i he uike. Koe’uhi ko e tu’unga masivesiva ‘a e ngaahi fānau ‘e ni’ihi pea ke faka’ai’ai mo e ma’u me’atokoni mo’ui lelei. ‘Oku vahe’i ai ‘a e pa’anga ‘e 1.2 miliona ki he ta’u fakapa’anga 2024 ke fakapa’anga ‘aki ‘a e ngāue ni.

Hokohoko atu ‘a e ngaahi polokalama fakalelei ‘o fakatumu’a ke toe lelei ange tu’unga ‘o e ako ‘o fakamalumu he founga tu’utu’uni fakalelei ki he ako ‘i Tonga *Tonga Educational*

Policy Frame. Tokoni ki he fakalele ‘o e ‘Univesiti Fakafonua ‘a Tonga, ako kau kātōa, kakai tu’u lavea ngofua, kau faingatā’ia.

Ngāue fakalelei ki he tu’unga e ako, tautefito ki hono fakalelei’i ‘o e polokalama ako tokamu’a mo e ngaahi lesone tefito ‘o e ako, tu’unga lelei ‘o e kau faiako, mo e ako ma’olunga kau ai mo e sivi fakafonua ‘a Tonga. Ko e pa’anga ‘e 4.2 miliona ‘oku ai he patiseti 2024 ki he ngāue ni.

Kaveinga lalahi ‘e 5: Kaveinga lalahi ‘e 5, tokangaekina ‘a e mo’ui ‘a e kakai.

‘Oku tokanga mavahe ‘a e Pule’anga ‘i he kaveinga ngāue hono 5 ‘i hono fakalalakaka’i ‘o e tu’unga mo’ui lelei ‘a e kakai ‘o e fonua tautefito ki he hoko mai ‘a e KOVITI-19, mahaki ‘ikai pipihi mo e faka’ehi’ehi.

Na’e fakamamafa ai ‘a e ngaahi ngāue ‘i he kaveinga ni ngaahi tafa’aki ‘e 4 ko eni, ngāue fakataha mo e ngaahi kupu fekau’aki ‘a e Pule’anga ki hono fakapapau’i ha founa ‘oku fakahoko lelei ai ‘a e hao mo e malu ‘a e fonua ‘i he taimi ‘oku faka’atā ai ‘a e kau’āfonua.

‘I Sune mo Siulai 2022 na’e faka’atā ai ‘a e ngaahi vakapuna fakakomesiale ki he kakai Tonga pē ‘i tu’apule’anga ngaahi pisinisi ngaahi kupu felāve’i tukukehe ange ‘a e Takimamata.

Mei ‘Okatopa ki Tisema 2022 na’e kamata ‘a hono faka’atā ‘a e Takimamata mo e Folau’eva taumu’a ki ha nofo fuoloa. Ngaahi fokoutua ‘oku ‘ikai pipihi, tō’onga mo’ui lelei mo e ngaahi founa ke faka’ehi’ehi.

Ngaahi ngāue lalahi ‘a e Potungāue Mo’ui mo e Fiema’u Vivili. ‘Oku toe lahi ange ‘a hono tokangaekina e mafola ‘a e fokoutua ‘oku pipihi ‘o hangē ko e KOVITI-19 mo e ngaahi me’a makehe. Hiki ‘a e tokangaekina ‘a e mo’ui lelei fakamāmani lahi, ngaahi sēvesi ke ‘osi ai e peseti ‘e 100 ‘o e huhu malu’i ko e me’afua ke faka’ehi’ehi mei ha fokoutua.

Ke toe fakalalakaka ange ha ngaahi sēvesi ma’a e kakai ‘o e fonua, mo lelei ange e ma’u’anga fakamatala he poloseki ma’u’anga fakamatala fakatekinolosia ki he mo’ui mo e fokotu’utu’u polokalama malu’i mo’ui.

‘I he fakakātōa ko e ngaahi ngāue lalahi eni na’e lava ‘o fakahoko he 2023. Ngaahi ngāue tokateu felāve’i mo e fokoutua KOVITI-19 kau ai ‘a e huhu malu’i ke a’usia ‘a e peseti ‘e 98 ta’u 12 ki ‘olunga ne kakato ‘a e huhu ‘uluaki peseti ‘e 92 huhu hono 2, peseti ‘e 55 huhu hono 3, peseti ‘e 2 huhu hono 4.

Ngaahi ngāue lalahi ki he mo’ui lelei, langa ‘o e fale ke tauhi ai ‘a e faito’o. Hokohoko atu ‘a e ngaahi tefito ‘oku mahu’inga ki he mo’ui lelei, ngaahi ngāue felāve’i pea mo hono tokangaekina ‘o e mahaki ‘ikai pipihi, pea mo e polokalama ke fakatupulekina ‘a e mo’ui lelei.

Ko e ngaahi ngāue leva eni ‘oku fiema’u ke fakahoko pe hoko atu ‘a hono fakahoko he ta’u fakapa’anga 2024 he kaveinga ngāue lalahi ‘e 5 fakafuofua ki he pa’anga ‘e 66 miliona ‘o kau ai ‘a e ngaahi ngāue ni.

Hokohoko atu ‘a e polokalama mo e ngāue fokoutua ‘ikai pipihi, fokoutua ‘oku pipihi, tokangaekina ‘a e mo’ui lelei fakamāmani lahí poloseki ma’u’anga fakamatala fakatekinolosia ki he mo’ui mo e fa’unga ‘o e ngaahi polokalama malu’i mo’ui. Ngāue lalahi ki he mo’ui lelei. Ko e langa ‘o e ‘Apiako Neesi Kuini Salote, ko e langa mo e falemahaki ‘i Vava’u, tokoni’i ‘o e tafa’aki ki hono tokoni’i ‘a e ngaahi fokoutua kofuua mo e suka, pea pehē ki he fale ngāue fakasaienisi ke fakahoko ai e ngaahi sivi felāve’i mo e faito’o ta’efakalao. Fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ki he palani ngāue fakafonua ‘i ha taimi fakatamaki ‘o hangē ko e KOVITI-19 ‘i hono fokotu’u ‘a e palani ngāue ki hono tokangaekina ‘o e huhu malu’i.

‘Oku kau ai ‘a hono fakalelei’i ‘a e ngaahi kiliniki mo e ngaahi nofo’anga kau ngāue he ngaahi koló ...

<008>

Taimi: 1210-1215

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... hangē ko Mu’a, Kolovai, Pea pea mo hono langa fo’ou e ngaahi fale ‘o kau ai e ngaahi kiliniki mo’ui ‘i Tongatapu, Vava’u mo Ha’apai.

Ngāue ki he mo’ui ‘a e kakaí fakafou ‘i hono langa e falemahaki ‘i Vava’u fakapa’anga 16 miliona mei he hoa ngāue fakalalakaka mo e poini ua miliona fakafuofua ki he ngāue’aki he ta’u fakapa’anga 2021.

Kaveinga Ngāue Lalahi 6. Lelei ange, faingofua mo ma’ama’a fakahoko ngāue ‘a e Pule’anga

‘Oku tokanga mo mahu’inga’ia ‘a e Pule’anga ‘i he kaveinga ngāue hono ono ‘o fakataumu’a ke toe lelei ange mo vave ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Pule’anga pea faingofua mo ma’ama’a ki he kakai ‘o e fonua. Na’e fakamamafa ai ‘a e ngaahi ngāue ke a’usia ‘a e taumu’a ‘o e kaveinga ni ngaahi tafa’aki ko eni.

1. Polokalama fakalelei ki he ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga,
2. tokonia e totongi ‘uhila,
3. fakahoko ‘a e ngaahi ngāue fakalalakaka ke matu’uaki e ngaahi fakatamaki fakaenatula, ma’u’anga vai,
4. fakalelei’i ‘o e ‘uhila ‘o Nuku’alofa, ma’u’anga ivi ‘o e tukui motu mo e
5. ngāue ki he ma’u’anga ivi mei he la’ā, fuakava malu’i ngaahi koloa lalahi.

‘I he fakakātoa ngaahi ngāue lalahi eni na’e lava ‘o fakahoko ‘i he 2023. Hokohoko atu ‘a hono fakahoko e polokalama fakalelei ki he ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga,

1. fokotu’utu’u tu’utu’uni fakalelei ‘a e Pule’anga mo e ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka.

Ngāue ke fakapapau’i ‘e falala’anga, malu mo ma’a e ma’u’anga vai ko e polōseki ‘oku fe’unga mo e pa’anga ‘e 11.6 miliona. Ngāue fakalalakaka ki he polōseki ki he ma’u’anga ivi mei he la’ā, taketi ke a’usia ‘a e pēseti ‘e 70 ‘i he 2025.

Ko e polōseki ma’u’anga ivi mei he la’ā pa’anga ‘e 21.7 miliona foaki e maama sola 250 ki he Hala Pule’anga mo e Pule’anga Siaina.

Ko e ngaahi ngāue leva 'eni 'oku fiema'u ke fakahoko pea ke hoko atu hono fakahokó Ta'u Fakapa'anga 2024 'i he kaveinga lalahi 'e ono fakafuofua ki he pa'anga 'e 226.8 miliona 'o kau ai e ngaahi ngāue ko ení.

1. Hoko atu 'a e polokalama fakalelei ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga 'o tatau ki he 'Ofisi 'o e Palēmia,
2. fakahoko e ngaahi palani ngāue ki hono pule'i 'o e ngaahi pa'anga 'a e Pule'anga *PFM EXIM Bank*,
3. polōseki ki he ngaahi ngāue fakatekinolosia 'o e Pule'anga *E-Government* fakataumu'a ke toe lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga 'o vahe'i ia pa'anga 'e 2.2 miliona ke tokoni ki he ngaahi ngāue fakalelei ko ení.

Tokoni ke toe ma'ama'a ange 'a e totongi 'uhila pea 'oku ai ai 'a e pa'anga 'e 4 miliona ki he ngāue ni 'i he Patiseti 2024.

1. Fokotu'u fakalelei pēseti 'e ua 'a e ngaahi fiema'u ki he anga 'o e nofo ko e *COLA* pē ko e fakalelei vāhenga ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai 'a e kau ngāue fakapule'anga fakafuofua ki he pa'anga 'e 2 miliona ke fakahoko 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai.
2. 'E fakahoko 'a hono vakai'i 'o e ngaahi potungāue, *organizational pē functional review* kotoa lolotonga 'a e 2024.
3. Ke vakai'i 'a 'enau ngaahi founa ngāue ki hono fakahoko honau ngaahi fatongia ke fakahoko lelei e tefito'i fatongia 'o e potungāue pea lelei ange fakahoko fatongia mo e tali ui ki he kakai 'o e fonua.

Fokotu'u 'a e potungāue fo'ou ko e Komisoni ki hono fakafepaki'i 'o e Faihala.

Ma'ama'a 'a e ma'u'anga ivi mei he la'ā mo e me'angāue ki he liliu faka-*electronic* taumu'a ke ma'u'anga ivi taau, malu mo ma'ama'a kuo fakahoko 'a e Lao ke Tau'i e Faihala mo hono Patiseti Taau.

Kaveinga Ngāue Lalahi 'e 7. Fakafaingamālie Fefakatau'aki ki he Ngoue, Toutai, Ngāue Fakamea'a mo e Takimamata.

Kaveinga Ngāue Lalahi 'e 7. Fakafaingamālie 'a e Fefakatau'aki ki he Ngoue, Toutai, Ngāue Fakamea'a mo e Takimamata.

'Oku tokanga mo mahu'inga'ia 'a e Pule'anga 'i he kaveinga ngāue hono 7 'o fakataumu'a ke tupulahi 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua 'o fakatefito ki he ngaahi ngāue fakalalakalaka mo e ngaahi sekitoa faka'ekonōmika pea 'i he fengāue'aki fakataha mo e sekitoa taautaha. Na'e fakamamafa ia he ngaahi ngāue ke 'osi e taumu'a 'o e kaveinga ni 'i he tafa'aki ko eni. Faka'ai'ai e ngaahi pisinisi fo'ou 'i he founa ngāue fakataha 'a e Pule'anga mo e sekitoa taautaha 'i hono fakalahi 'enau koloa.

1. Ngāue tokoni fakaakeake ki he ngaahi sekitoa tefito 'o e 'ekonōmika, ngoue, toutai, takimamata mo e pisinisi fakatupu koloa.
2. Fo'u koloa ke fetongi e koloa hū maí hiki hake hono hū atu e koloa ki tu'apule'angá, malu 'o e me'atokoní.

3. Fakalelei ki he polokalama nō ‘a e Pule’anga, nō fakakulupu pea mo e kongā ‘o e malu’i mo e polokalama tokoni fakaakeake ‘a e Pule’anga ki he ngaahi pisinisi mo e ngaahi ma’u ngāue mo e tokoni faka - ...

<009>

Taimi: 1215-1220

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... tukuhaū kau ai e ngaahi pisinisi. ‘I he fakakātoa ko e ngaahi ngāue lalahi eni ne lava ‘o fakahoko ‘i he 2023.

4. Tokoni fakaakeake mo fakalalakaka ki he ngaahi sekitoa faka’ekonōmika ne kau ki ai ‘a e tokoni fakapa’anga ki hono fakatau e ngaahi naunau toutai hū mai e lolo, malu’i mo’ui lelei e monumanu, totongi e houa palau mo e tufa pulopula ngoue, tufa vesitapolo.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā, ki’i fakamolemole ē tau ki’i mālōlō ai kei ‘oatu pē taimi e Feitu’u na koe’uhī ko ‘etau taimi te tau liliu ‘o Fale Alea.

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki toloi e Fale ki he 2:00.

(Pea na’e toloi e Fale Alea ki he 2:00)

<009>

Taimi: 1410 – 1420

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou Laumālie Hou’eiki, kole atu ke tau liliu ai pē ‘o Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie Tokoni Palēmiá, Hou’eiki Minisitā, mālō e laumālie Fakafofonga e Kakaí, pehē ki he kau ngāué. Pea mo e kau ngāue Falepa’angá mālō ho’omou kau fakataha mo mautolu he ho’atā ko ení. ‘Ikai ke u toe fakalōloa, Hou’eiki ka ‘oku ‘i ai ha taha ‘okú ne ongo’i pe ‘oku ki’i faingata’a’ia pea to’o atu ho fetongi, koté. Ka tau foki mu’a ki he Minisitā, Minisitā tuku atu pē fakatatau pe ki he’etau Tohi Tu’utu’uní, hoko atu ho’o me’á. ‘Oku ou tui pe mahalo ko e ‘osi ia ‘a e peesi ‘uluakí ē, ‘a ia ‘oku toe fo’i peesi ‘e 400 tupu, ka ke me’a mai e Feitu’una.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kole atu pe Sea ke u ki’i fokoutua atu pē ‘i lalo.

Sea Komiti Kakato: Lelei ‘aupito

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu ki he Sea kae ‘uma’ā e Tokoni Palēmiá, kau Fakafofonga e Hou’eiki Fale Aleá kae hoko atu ‘a e ngaahi fakamatala ki he fakamatala patiseti ko ení. Na’a tau ngata pe ‘anenai he kaveinga ngāue lalahi 7 ka te u hoko atu pe ai.

Ko e kaveinga ngāue lalahi 7, fakafaingamālie e fefakatau'aki ki he ngoué, toutai, ngāue fakamea'a, takimamata. 'Oku tokanga mo mahu'inga e Pule'angá 'i he kaveinga ngāue hono 7 'o fakataumu'a ki he tupulaki 'a e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonuá 'o fakatefīto 'i he ngāue fakalalakaka 'i he sekitoa faka'ekonōmiká 'i he fengāueaki fakataha mo e sekitoa taautahá.

Na'e fakamamafa ai e ngaahi ngāue ke a'usia e taumu'a kaveingá ni 'i he ngaahi tafa'aki ko ení. Faka'ai'ai 'o e ngaahi pisinisi fo'ou 'i he founga ngāue fakataha 'a e Pule'angá mo e sekitoa taautahá 'i hono fakalahi 'enau koloa.

Ngāue tokoni fakaakeake ki he ngaahi sekitoa tefito 'o e 'ekonōmiká, ngoué, toutai, takimamatá mo e pisinisi fakatupu koloa.

5. Fo'u koloa ke fetongi e koloa hū maí, hiki hake hono hū atu e koloa ki tu'apule'anga pea mo e malu 'o e me'atokoní fakalotofonuá. Fakalelei ki he polokalama nō 'a e Pule'angá, nō fakakulupu pea mo e konga 'o e malu'í.
6. Ko e polokalama tokoni fakaakeake 'a e Pule'angá ki he ngaahi pisinisi mo e ngaahi ma'u ngāue mo e tokoni fakatukuhau kau ai e ngaahi pisinisi. 'I he fakakātoá ko e ngaahi ngāue lalahi eni na'e lava 'o fakahoko 'i he 2023.
7. Tokoni fakaakeake mo fakalalakaka ki he ngaahi sekitoa faka'ekonōmiká 'o kau ai e tokoni fakapa'anga ki hono fakatau e ngaahi naunau toutai, hū mai e lolo, malu'í mo'uilelei e monumanu, totongi 'o e houa palau mo e tufa pulopula ngoue, tufa vesitapolo mo e monumanu 'i he taumu'a ke fakafetongi'aki e koloa hū mai mei mulí, tokoni fakapa'anga ki he ngaahi pisinisi takimamatá ne uesia he Hunga Tonga Hunga Ha'apai.

Ngāue Fakalalakaka ki he fengāue'aki mo e sekitoa taautahá mo e *PPP investments* 'i he Sekitoa Faka'ekonōmiká; ngoue, toutai, takimamatá mo e pisinisi. Vahe'i 'a e \$10 miliona ke fakapa'anga'aki e ngāue ni pea toe hoko atu pe 'i he ta'u fakapa'anga 2024.

Ngaahi ngāue ke tokonia e ngaahi sekitoá 'o fakafou he ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá pe ko e Ngoué, Toutai, Takimamatá pea mo e Potungāue ki he Fakalalakaka Faka'ekonōmiká mo e Fefakatau'akí.

Ko e ngaahi ngāue leva 'eni 'oku fiema'u ke fakahoko ke hoko atu hono fakahokó ki he ta'u fakapa'anga 2024 'i he kaveinga ngāue lalahi 'e 7. Fakafuofua ki he \$60.2 miliona 'o kau ai e ngaahi ngāue ko ení.

1. Ngāue faka'ekonōmika fakalotofonua mo e hoko atu hono tokonia 'o e ngaahi Potungāue 'a e Pule'angá 'oku nau tokanga'i 'a e sekitoa faka'ekonōmiká, ki hono faka'ai'ai hono ngaohi e ngaahi koloa ke hū atu ki tu'apule'angá.
2. Polokalama fengāue'aki e pule'angá mo e ngaahi Kautaha Taautahá pe ko e *PPP*. 'Oku vahe'i e \$8 miliona 'i he polokalamá ni. Kau ki heni 'a e ngāue ke fokotu'u ha polokalama malu'í nó ke faingamalie'i 'a kinautolu 'oku 'ikai malava ke nō. Fakalahi 'a e polokalama nō fakalalakaka 'a e pule'anglá pe ko e *GDL* ke tokoni ki hono fakaakeake 'a e sekitoa ngoué, takimamatá, toutai pea mo e fo'u koloa.

3. ‘Oku kau heni ‘a e fakafetongi ‘o e koloa hū maí *import substitution*, tokoni fakapa’anga ki he koloa hū atú, ngoué mo e toutaí, malu fakame’atokoní pea mo e langa fo’ou mo fakalelei ‘a e ngaahi fale mo e ngaahi ngāue fakatakimamatá.

Tokoni tukuhau faka’atā, ‘oku fakataumu’a ke tokonia ‘a e ngaahi ngāue fakalalakalaka ‘i he ngaahi Sekitoa Faka’ikonōmiká pea mo e poloseki lalahi ‘a e Pule’angá ‘o fakatatau ki he ngaahi aleapau mo e ngaahi hoa ngāue fakalalakaká. Fakalalakalaka e ngaahi toutai fo’ou hangē ko e ngūfeke, ika lanu kehekehe, mo e poe ki he toutai lolotó.

Poloseki Fakalalakalaka Faka’ekonōmiká ‘a e sekitoa ngoué, ki he moa, fafanga moa, kau ki ai ‘a e Potungāue Ngoue mo e ngaahi Potungāue. Ngāue’i ‘a e palani fakamāketi mo e fakaakeake ‘o e Takimamatá. Ko e fa’u ‘o e palani ...

<010>

Taimi: 1420-1425

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ngāue ki he koloa fetongi ‘o e koloa hū maí.

Kaveinga ngāue lalahi 8 : Fakalalakalaka ange ngaahi ngāue langa lalahi

Kaveinga ngāue lalahi 8: Fakalalakalaka ange ngaahi ngāue langa lalahi.

‘Oku tokanga mo mahu’inga’ia ‘a e Pule’angá ‘i he kaveinga ngāue hono valú ‘o fakamamafa ‘i he fakalalakalaka ‘o e ngaahi ngāue lalahi, ko e makatuliki ia ki he tupu faka’ekonōmika tu’uloa ki Tonga. Na’e fakamamafa ai e ngaahi ngāue ke a’usia e taumu’a e kaveingá ni ‘i he ngaahi tafa’aki ‘e nima.

Ngaahi poloseki ki he fakalalakaká;

1. Poloseki fefononga’akí;
2. Hala fakakavakava Fanga’utá;
3. Fakalelei’i e Taulanga Nuku’alofa mo e ngaahi poloseki ‘ikai fakapa’anga he ngaahi hoangāue;
4. Langa fo’ou ‘o e Fale Fakataha’anga ‘o e Fale Aleá;
5. Ngaahi poloseki lalahi langa lalahi ‘a e fonuá.

Ko e fakakātoá ko e ngaahi ngāue lalahi ‘e lava fakahoko, ‘oku lolotonga fakahoko ‘i he 2023, ko e fakahoko ‘a e ngaahi ngāue langa fakaakeake hili ‘a e Hunga Tonga Hunga Ha’apaí, ko e langa fo’ou ‘a e ngaahi ‘api nofo’anga na’e uesiá. Pea hoko atu ki he kongá hono ua ‘o e halapule’anga mo e fōsoa mo e ngaahi pē.

Hoko atu e ngaahi ngāue fakalalakalaka lalahi ko e poloseki ki he lelei ange ‘a e fefononga’akí, ko e vakapuna, vakatahi pea mo e fefolau’aki fakalotofonua, ko e hala fakakavakava Fanga’utá mo e Uafu Kuini Sāloté.

Ko e ngaahi hala leva ena ‘oku fiema’u ke fakahoko ke hoko atu hono fakahokó ki he ta’u fakapa’anga 2024 ‘i he kaveinga ngāue lalahi valu. Fakafuofua ki he pa’anga ‘e 116.2 miliona ‘o kau ai ‘a e ngaahi ngāue ko ení.

Fakakakato ‘a e polokalama langa Hunga Tonga Hunga Ha’apai. Konga ‘uluakí langa ‘o e ngaahi fale nofo’angá, hoko atu ki he konga hono ua ke langa mo fakalelei’i ‘a e ngaahi ngāue lalahi ki he fefononga’akí, hala fefononga’aki, ko e uafú, Fōsoa Nuku’alofa pea mo e palani fakalelei ki he ngaahi ‘apiako lautohi.

6. Fakakakato ‘a e ngaahi ngāue fakalelei ki he Uafu Kuini Sālote ‘a ia ‘oku lolotonga fakahokó.
7. Hoko atu ‘a e ngāue ki he poloseki ki he talanoa ki hono langa e hala fakakavakava ‘i Fanga’utá ‘i he fengaue’aki mo e Pangikē Fakalakalaka ‘Esiá mo ngāue fakalelei ki he halapule’anga ‘o Nuku’alofá pea mo e ngaahi hala holá.
8. Ngāue ki he ngaahi uafu kau ai ‘a ‘Eua, Niuafou’ou, ngaahi ‘otu motu ‘i Ha’apai mo Vava’u.
9. Ngāue ki he mala’evakapuna ‘o Ha’apai mo ‘Eua.
10. Tokoni ke toe lelei ange ‘a e fefolau’aki vakapuna fakalotofonuá pea pehē mo e folau vaká ki he ngaahi ‘otu motú tautautefito ki he ongo Niuá.
11. Hoko atu ‘a e ngaahi ngāue fakalakalaka lalahi ki he ngaahi me’angāue fefononga’akí. Ko e poloseki ke lelei ange ‘a e fefononga’aki ‘ea, tahi pea mo loto fonuá.
12. Langa fo’ou ‘a e Fale Fakataha’anga ‘o e Fale Aleá.
13. Mo e ngāue ki hono monomono mo fakalelei’i ‘o e ngaahi hala lalahí.

‘Oku vahe’i ‘a e pa’anga ‘e 10 miliona ‘i he Patiseti ‘a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahí ki he ngāué ni.

Kaveinga ngāue lalahi 9 : Vā fengaue’aki mo e ngaahi fonua tokoni

Ko e kaveinga ngāue lalahi hono 9: Vā fengaue’aki mo e ngaahi fonua tokoni

‘Oku tokanga mo mahu’inga’ia ‘a e Pule’angá ‘i he kaveinga ngāue hono hiva ki he fengaue’aki lelei mo vāofi pea mo e ngaahi fonua tokoni koe’uhí ko kinautolu ‘oku nau tokoni’i ‘a e ngaahi ngāue fakalakalaka ki he fonuá. Na’e fakamamafa ai ‘a e ngaahi ngāue ke a’usia e taumu’a ‘a e kaveingá ni ‘i he ngaahi tafa’aki ‘e fā ke ma’u ha faingamālie ke kole ha tokoni pa’anga ki hono tau’i e feliuliuaki ‘a natulá, ke fengaue’aki e ongo ‘ofisi ‘a e Pangikē ‘a Māmani pea mo e Pangikē ‘a ‘Esiá mo e Pule’angá pea pehē mo e tokoni fakahoko ngāue ki he ngaahi poloseki.

Polokalama tokoni ‘a ‘Aositelēlia mo Nu’usila ki Tonga mo tokoni fakalahi ki he Patisetí.

‘I he fakakātoá ko e ngaahi ngāue lalahi na’e lava ‘o fakahoko ‘i he 2023 ko e tokoni fakapa’anga mo e koloa mei hotau hoa ngāué ke fakalakalaka ki he ngaahi tokoni fokoutua Koviti -19 mo e Hunga Tonga Hunga Ha’apai. Ko e tokoni fakapa’anga vave mei he Pangikē ‘Esiá hili ‘a e Hunga Tonga mo e Hunga Ha’apai. Ko e tokoni fakapa’anga ki he Patisetí angamahení ko e pa’anga ‘e 38 miliona. Ko e tokoni fakapa’anga makehe mai mei he Patiseti mei he Pule’anga ‘Aositelēliá mo e fokotu’u ‘a e ‘Ofisi Talafekau Lahi ‘a ‘Amelika ‘i Tongá ní.

Na’e tali he Poate Pule ‘a e ‘Ofisi Fakasekelitali ki he Ngaahi Fonua ‘a e Pasifikí ke fokotu’u ‘a ia kuo fokotu’u ‘a honau fuofua ‘Ofisi Fakafeitu’u e Ngaahi Fonua e Pasifiki ‘i Tonga. Fokotu’u ha misini ki he paasipooti e ‘Ofisi Konisela ‘a Tonga ‘i ‘Okalaní ke tokoni ki he

fengāue'aki mo e kainga Tonga 'i Nu'usilá mo tokoni mai 'aki 'e he Minisitā ki he Takimamata Saute 'Alepeá 'a e pa'anga 'Amelika 2 miliona ko ha taumu'a ki hono fokotu'u 'o e misiume fakafonua mo e pa'anga ki he fakaakeake mei he Hunga Tonga Ha'apai pea mo e pa'anga, ki hono fakataukei 'o e kau ngāue 'a e Potungāue Takimamata. ...

<002>

Taimi: 1425-1430

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... Ko e ngaahi ngāue leva eni 'oku fiema'u ke fakahoko ke hoko atu hono fakahoko ki he Ta'u Fakapa'anga 2024 'i he kaveinga ngāue lalahi 'e 9.ke fakafuofua ki he pa'anga 'e 17 miliona, kau ai 'a e ngaahi ngāue ni, hoko atu 'a e ngaahi ngāue ke fenāpasi 'a e kaveinga ngāue lalahi 'o e ngaahi hoa ngāue, pea mo e kaveinga ngāue lalahi 'a e Pule'anga.

1. Hokohoko atu 'a e fengāue'aki mo e hoa ngāue ki he ngaahi tokoni faka-patiseti, ngaahi langa fakalalakaka, mo e fakaakeake, mo e hokohoko atu 'a e fengāue'aki mo e hoa ngāue fekau'aki mo e ngaahi fale'i ki he founa 'e tokoni ki hono totongi 'a e nō 'a e Pule'anga.
2. Ko e teuteu ki hono fo'u 'a e palani ngāue lahi 'e taha ko hono teuteu ki hono fo'u 'a e palani fa'unga palani fakafonua fo'ou 'a Tonga.

Ngaahi pole ki he Patiseti Ta'u Fakapa'anga 2024 & ta'u 'e 3 ka hoko

'Eiki Sea, ko e ngaahi pole ki he patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2024 pea mo e ta'u 'e 3 ka hoko mai, 'oku kau ai eni, ko hono feau fakapa'anga 'o e ngaahi ngāue langa fakaakeake faka'ikonōmika, langa hake 'a e ivi matu'uaki 'o e fonua ki he ngaahi feliliuaki 'o natula, hili 'a e ngaahi uesia ko ia 'o e KOVITI-19, peaukula ne fakatupu 'a e mo'unga afi Hunga Tonga, Hunga Ha'apai, ngaahi hikihiki 'o e totongi 'o e koloa, mo e kamata 'o e totongi nō 'a e Pule'anga.

Fakatefito 'i he tu'unga fakapa'anga lolotonga, pea pehē foki ki he a'usia 'a e kaveinga 'o e Patiseti Ta'u Fakapa'anga 2024, 'e mātu'aki mahu'inga 'a hono leva'i 'o e pa'anga 'oku tau ma'u, muimui pau 'a e ngaahi fakamole ki he ngaahi palani ngāue, mo fakahoko mo ngāue fakalelei ki he pa'anga hū mai.

'I he taimi tatau 'oku hoko atu 'a e ngāue fakalelei ki he fakahoko fatongia 'a e Pule'anga ki he kakai 'o e fonua, ke toe lelei mo vave ange. Ua, 'a e fakamatala fakaikiiki 'o e ngaahi kaveinga ngāue lalahi 'e 9 'a e Pule'anga 'i he peesi 13, pē 32 mo e 102 ki he 117 'o e pepa Fakamatala Patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'Aho 30 'o Sune, 2024.

Tu'unga faka'ekonomika 'a e fonua hili 'a e faingata'a

Ko e konga 2, ko e tu'unga faka'ekonōmika 'o e fonua, hili 'a e faingata'a. 'Eiki Sea, ko hono fakahoko 'o e ngaahi kaveinga ngāue mahu'inga ko eni 'i he patiseti, 'e 'uluaki fiema'u ke mahino 'a e tūkunga faka'ikonōmika 'oku 'i ai 'a e fonua. Kimu'a 'a e Hunga Tonga, Hunga Ha'apai mo e Koviti-19 pea mo e faingata'a faka'ikonōmika fakamāmani lahi, ko e

tu'unga faka'ikonōmika fakalukufua na'e fakafuofua 'e toe sai ange 'i he tu'unga fakafiemālie, 'i he ta'u 'e 3 ka hoko mai.

Neongo na'e lava 'o fakafuofua 'e holo 'a e peseti 'e 3.1 'a e tu'unga faka'ikonōmika 'i he Ta'u Fakapa'anga 2022, 'i hono toe vakai'i fakamuimui 'oku fakafuofua 'e holo'aki pē 'a e peseti ko e .4. 'I he'ene pehē 'oku ho'ata mei heni 'a e kamata ke fakaakeake vave mai 'a e tu'unga faka'ikonōmika 'i he tu'unga angamaheni, hili ko ia 'a e ta'au 'o e fokoutua KOVITI-19, pea mo e pā 'o e mo'unga afi, Hunga Tonga, Hunga Ha'apai 'i Sanuali 2022, mo e faingata'a faka'ikonōmika faka-māmani lahi.

'I he ta'u fakapa'anga lolotonga 'oku fakafuofua 'a e tu'unga faka'ikonōmika ki he tupu peseti 'e 2.8, pea faka'avalisi ki he tupu 'aki 'a e peseti 'e 2.5 ki he ta'u 'e 3 ka hoko mai, Ta'u Fakapa'anga 2024 ki he 2026.

'Oku makatu'unga eni 'i he ngaahi ngāue langa fakaakeake mo e ngaahi ngāue ke fakalalakaka'i 'a e ngāue fakalotofonua 'i he sekitoa ngoue, toutai mo e takimamata. 'I he tafa'aki fakapa'anga ko e hiki ko ia 'a e fakamole mei he tu'unga lolotonga 'oku kaunga lahi ki heni 'a e kamata 'o e totongi nō ki he pa'anga Pangikē Fefakatau'aki 'a Siaina, ki he Ta'u Fakapa'anga 2024, 'oku ofi 'i he pa'anga 'e 45 miliona. Pea 'oku fakafuofua leva ki he patiseti fe'amokaki ke si'isi'i ange 'i he Ta'u Fakapa'anga 2024 hangē ko ia na'e fakahoko atu, pa'anga 'e 27.2 miliona.

Koe'uhi ko e tu'unga fakapa'anga lolotonga pea mo e fiema'u ke hoko atu 'a e ngaahi ngāue 'i hono fakaakeake 'a e fonua, pea pehē ki he fiema'u ke kamata 'a hoko totongi 'o e nō 'i he Ta'u Fakapa'anga 2024. 'E mu'omu'a hono leva'i 'o e ngaahi ngāue fakapa'anga, fakatatau ki he taumu'a 'e 3 'o e Tu'utu'uni Ngāue ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga.

'Uluaki, leva'i 'a e ngāue fakapa'anga, ua, fakapotopoto'i e patiseti kuo vahevahe, mo e tolu, ngāue'aki fakapotopoto 'a e patiseti ke a'usia 'enau ngaahi taumu'a.

'Eiki Sea, ko e ngāue faka'ikonōmika 'i he sekitoa takimamata, ngoue mo e toutai, 'oku fakafuofua ke toe sai ange 'i he Ta'u Fakapa'anga 2024. 'I he taimi tatau 'e kei uesia pē 'a e ngaahi sekitoa ni mei he hikihihi 'o e tu'unga e totongi koloa.

Ko e ngaahi ngāue fakaakeake 'i he sekitoa takimamata, 'oku tokoni ia ki he sekitoa langa mo e ngoue 'i hono tatakī ...

<005>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'a e tupu faka'ekonōmika ki he ta'u fakapa'anga 2023. Ko e vakai ki he tu'u faka'ekonōmika kau ki ai mo e tu'unga 'o e hikihihi 'o e totongi 'o e koloa. 'Oku takimu'a heni 'a e sekitoa ngaahi ngāue ko e peseti 'e 49.5 'o e fakakātoa 'o e ngaahi koloa 'oku fakatupu fakalotofonua *GDP* 'i he 2024.

'Oku 'i ai 'a e sekitoa ngoue mo e toutai peseti 'e 17.9, pea mo e sekitoa fakatupu koloa fakalotofonua peseti 'e 13.4. 'Oku fakafuofua ki he holo 'a e pa'anga hū mai peseti 'e 22. 1 ko e *GDP* ki he ta'u fakapa'anga 2024 mei he 'avalisi ko e peseti 'e 24 'i he vaha'a ta'u

fakapa'anga 2018 ki he 2021. Pea mo e ola ne a'u ki ai ko e peseti 'e 23.7 'i he 2022 'o makatu'unga pē he ta'au 'o e Koviti-19 mo e ngaahi ngāue fakaakeake mo e langa fo'ou Hunga Tonga Hunga Ha'apai.

'I he vakai ki he kaha'u ko e pa'anga hū mai mei he tukuhau 'oku fakafuofua ke hiki 'aki 'a e peseti 'e 4.6 ta'u fakapa'anga 2024 'a ia 'oku ho'ata mei heni 'a e fakaakeake faka'ekonōmika pea mo hono fakahoko 'o e ngaahi fokotu'utu'u ngāue pa'anga hū mai kau ai heni 'a hono vakai'i mo e ngaahi tukuhau faka'atā lolotonga.

Ngaahi mo'ua nō 'a e Pule'anga

Ko e fakakātoa e ngaahi mo'ua nō 'a e Pule'anga fakahoa ki he ngaahi koloa 'oku ngaahi koloa 'oku ngaahi fakalotofonua pē *GDP* na'e 'i he peseti 'e 36.7 pē pa'anga 'e 434.5 miliona 'a e ola he 2022.

'Oku fakafuofua ke holo hifo ki he peseti 'e 31.9 ki he ta'u 2023 makatu'unga he malava 'o totongi e ngaahi nō ki he ta'u fakapa'anga 2023. Pea 'e holo ange ki he peseti 'e 27.6 pe 408.4 miliona 'i he 2024 mo e ta'u 'e ua ka hokó 'uhī ko e kamata 'o e totongi nō ki he Pangikē Fefakatau'aki *EXIM* 'i Siaina.

'I he savea ne fakahoko he kautaha pa'anga fakamāmani lahi he 2022 'i hono 'analaiso 'o e tu'unga totongi nō 'oku tu'u laveangofua 'a e fonua tautefito ki he tafa'aki nō mei tu'apule'anga pea mo e maumau mei he ngaahi ha'aha'a 'o natula pea pehē ki he ngaahi 'uhinga fakapa'anga.

'I he palani taimi nounou ki he ngaahi mo'ua nō 'a e Pule'anga 2021 ki he 2025 'oku fakamamafa ai ke 'oua na'a toe nō fo'ou 'a e Pule'anga tukukehe kapau ko ha polokalama nō peseti ma'ama'a 'aupito pea ke fai foki ha sio ki hono fakalakalaka'i 'o e me'a ki he pa'anga fakalotofonua.

'Oku tokanga foki 'a e Pule'anga ke fakasi'isi'i 'aupito ha ngaahi faingata'a faka'ekonōmika 'e hoko 'o hangē ko e faingata'a tupu mei he feliuliaki 'o e fetongi pa'anga muli koe'uhī ko e tu'unga lolotonga 'o 'etau ngaahi nō mei tu'apule'anga. Ko e taumu'á ke leva'i lelei ngaahi mo'ua nō 'i ha ki'i totongi tupu si'isi'i 'aupito 'i he taimi nounou pehē ki ha taimi lōloa ange.

Ngaahi uesia tamaki fakatamaki fakatu'upakē tu'unga masiva 'a e fonua

'Oku hoko 'a e ngaahi fakatamaki fakatupakē ke fakautuutu ai 'a e masiva pea pehē ki he uesia 'a e ngaahi kulupu tu'u lavea ngofua. Na'e fakafuofua ki he peseti 'e 3.1 fakatatau ki he ola 'o e tohi kakai 'a kinautolu na'e masiva 'ango'ango. Kaikehe 'oku fakafuofua ki he peseti 'e 27 'o e tokolahi 'o e fonua 'oku nau 'i he tu'unga masiva 'i he mo'ui koe'uhī ko e tō lalo 'enau tu'unga fakapa'anga. 'Oku hā mei he ola 'o e ngaahi fekumi 'oku tokolahi ange 'a e tu'unga masiva fānau 'i he peseti 'e 36 'i hono fakahoa ki he tu'unga pehē 'o e kakai lalahi 'a ia ko e peseti 'e 22.

‘Oku ‘ikai ke puli mo uesia ‘a e tafa’aki fakasōsiale mo e tānaki atu ki he ongo sekitoa lalahi ‘o e ako mo e mo’uilelei ‘oku fakafe’iloaki atu he Patiseti ni ‘a e ngaahi founa malu’i fakasōsiale fo’ou mo hono ngaahi fakamole ‘o anga pehe ni.

Ngaahi Fale 1: Ngaahi fale nofo’anga ma’a kinautolu ‘oku si’isi’i ‘a e ma’u’anga pa’anga ke langa ha fale nofo’anga taau ko e pa’anga ‘e 1 miliona ke kamata’aki.

2. Fakapa’anga ‘a hono fakafekāinga’i kinautolu kuo fakafoki mai mei tu’apule’anga vahe ki ai e pa’anga ‘e 60000.

Ko e tolu, teuteu ha me’atokoni pongipongi mo’uilelei ma’a e fānau lautohi si’i kotoa pē he ‘otu Tonga ni ‘o tu’o ua he uike pa’anga ‘e 1.2 miliona.

‘Eiki Sea ko e ngaahi pole mo e fakafā’ātungaia’i ‘e kei hoko pē he uesia ‘a e tu’unga faka’ekonōmika ‘o Tonga. ‘Oku makatu’unga eni mei he kei māmālie ‘a e tu’unga fakaakeake mei he uesia tamaki ‘o e Koviti-19 pea mo e pā ‘a e mo’ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha’apai mo e peaukula ‘o toe lahi ange ‘a e mafasia.

Fika 3 ‘a Tonga ‘i māmāni he tu’u lavea ngofua ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula, lahi e ngaahi pole ki he ngaahi tu’utu’uni fakapa’anga pea ‘oku tukupā ai ‘a e Pule’anga ke muimui pau

<007>

Taimi: 1435-1440

‘Eiki Minisitā Pa’anga : ...ki he taumu’a ‘e 3 ‘o e Lao ki hono tokanga’i ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga.

Neongo ‘a e fakafuofua ke holo ‘a e pa’anga talifaki ‘oku kei ‘i ha tu’unga ma’olunga pē ‘i he faka’osinga ‘o e ta’u fakapa’anga 2024. Ko e lahi taha ka holo mei he pa’anga ‘e 860 miliona 2023 ki he pa’anga ‘e 723.2 miliona he 2024 ‘o tatau ia mo e māmāni ‘e 9 lahi ‘o e totongi koloa hū mai mei muli. ‘Oku makatu’unga heni mei he fakafuofua ‘a e māmālie ‘a e hū mai ‘a e talafi pa’anga taautaha mei muli pea hiki ‘a e totongi koloa hū mai mei tu’apule’anga ‘o fenāpasi mo e fengāue’aki ‘o e ngāue faka’ekonōmika fakalotofonua.

Na’e holo ‘a e hulu ‘i he ‘akauni angamaheni mo tu’apule’anga ‘i he tu’unga fakapa’anga 2022 ki he pa’anga ‘e 69 miliona pea ‘oku ‘amanaki ke fe’amokaki pa’anga ‘e 66 miliona ‘i he ta’u fakapa’anga 2023 ka ‘e lava ke toe lahi ange ‘a e fe’amokaki ‘i he 2024 ‘o toe longomo’ui ange ‘a e fefakatau’aki mo e hū koloa mei muli.

‘Oku ma’olunga ange ‘a e mafatukituki ‘o e totongi koloa fakamāmani lahi makatu’unga ‘i he lōloa ange ‘a e vāvākovi ‘i he vaha’a ‘o *Ukraine* mo Lusua ‘o toe fakaava ‘a e ‘ekonōmika ‘a Siaina ‘a ia ‘oku fakafuofua ke toe lahi ange ai ‘a hono ngāue’aki ‘o e ngaahi koloa ‘o uesia ai e tu’unga ‘o e ‘akauni fefakatau’aki mo e ‘akauni fakapa’anga pea holo ai ‘a e ngaahi ivi fakapa’anga ‘o e ngaahi fāmili taautaha.

Ka neongo ia ‘e tokoni ‘a e hikihiki ki he tokolahi ‘o e kau folau ngāue fakataimi ki muli ‘o hangē ko e kau toli fo’i’akau, ‘i hono toe fakalahi mai ‘a e talafi pa’anga mei muli pea pehē ki he lahi ange ‘a hono hū atu ‘etau koloa mei he ‘amanaki ke lelei ange ‘a e ngaahi fua ‘o e

fonua ‘i he kaha’u. Neongo ‘oku fakafuofua ke holo ‘a e talafi pa’anga tokoni fakataautaha mei he tu’unga ma’olunga ne a’usia ‘i he 2021 mo e 2022 kuo fuoloa ta’u ‘a e ‘ikai fa’a holo ‘a e talafi pa’anga kae hikihiki pē ‘i he’ene ‘asi he lekooti kuo lauita’u. ‘Ene a’u mai ki ‘Epeleli 2023 ‘oku kei kaka pē ‘a e talafi pa’anga mai. ‘Oku malava foki ke toe lahi ange mo e ngaahi tokoni pa’anga mei muli, koe’uhi ko e tu’unga fakaakeake ‘o e fonua pea toe lahi ange ‘a e ngaahi poloseki fo’ou ke ngāue’i e Pule’anga ke toe lelei ange hono matu’uaki ‘o e feliuaki ‘o natula.

‘Oku tokoni lahi ‘a ‘etau fengāue’aki mo e kau atu ki he ngaahi fakataha ke alēlea mo felotoi ki he ngaahi ngāue ‘e fakatafe mai ai ha monū’ia tokoni fakapa’anga ki he fonua pea holo hifo ai ‘a e fe’amokaki ‘a e patiseti.

‘Eiki Sea, na’e si’isi’i ange foki ‘a e hulu na’e lēkooti ‘i he ‘akauni tefito ‘i Tisema 2022 ‘a ia na’e pa’anga ‘e 9.8 miliona. ‘Oku ‘ikai fa’a lahi ‘a e ngaahi fehū’aki koloa tefito he vaha’a ‘o Tonga mo e ngaahi fonua kehe, ke ne feau ‘a e fe’amokaki ‘a e ‘akauni angamaheni.

Tu’unga hikihiki totongi koloa

Ko e hikihiki ‘o e totongi koloa ‘oku kei tu’u ‘i he tu’unga ma’olunga ko e peseti ‘e 7.4 ‘i ‘Epeleli 2023. Ko e holo eni mei he tu’unga ma’olunga ‘aupito ne tokanga makehe ki ai e Pule’anga ko e peseti ‘e 14 ‘i Sepitema, 2022. ‘Oku ngāue fakataha ‘a e Pangikē Pule mo e Pule’anga ‘i hono holoki e hikihiki e totongi ‘o e koloa ke holo ma’ulalo ange ‘i he peseti ‘e 5 ‘a ia ‘oku fakafuofua ke hoko ia ‘i he konga kimui ‘o e 2023. Kaneongo eni, ‘oku kei tu’u faka’ilonga ua pē ‘a ‘ene holo pea toe hōloa ange ‘a e tu’unga faka’ekonōmika fakamāmani lahi.

‘Oku toe tokanga makehe ‘a e Pule’anga ki he hikihiki ‘o e totongi koloa fakalotofonua tautautefito ki he koloa me’atokoni, totongi ‘uhila ‘a ia na’e fo’ou ‘aupito ai ‘a ‘ene ma’olunga ange ‘i he hikihiki totongi koloa hū mai mei tu’apule’anga talu mei Sepitema, 2022. Ko e taha eni e ‘uhinga ‘oku fai ai ‘a e tokanga makehe e patiseti 2024 ke hokohoko atu ‘a hono tokoni’i e totongi lolo, totongi ‘uhila pea mo e tokoni makehe ‘i ha ngaahi sekitoa tefito ‘a ia ko e ngoue toutai Takimamata mo e ngaahi koloa fakalotofonua.

‘I he taimi tatau ‘oku lava ke uesia ‘a e fakafuofua ‘i ‘olunga, fakatefito ‘i he tu’u lavea ngofua ‘a Tonga ‘i he ngaahi fakatamaki fakaenatula mo e faha’ita’u saikolone fakatalopiki ‘o e ngaahi ‘out motu Pasifiki. Tautefito ki he ngaahi hoa ngāue fefakatau’aki. Ko ia ‘e hokohoko atu ‘a e ngāue ki hono ta’ota’ofi ‘o e hikihiki ‘o e totongi koloa ke ‘oua na’a toe kake ‘o ma’olunga ange ‘aki hono mapule’i lahi ‘o e pa’anga ngāue ‘oku tuku ‘i tu’a pea mo e tu’unga fakafetongi pa’anga.

Kuo hanga ‘e he Pangikē Pule ‘o fakangatangata ‘a e hulu ‘i he fakafetongi pa’anga ‘a e ngaahi kautaha fakafetongi pa’anga kae vahevahe ‘enua tupu mo e kakai ‘o e fonua ‘i he ngaahi talafi pa’anga faka’ilekitulōkinika ‘i he pa’anga ‘Amelika, ‘Aositelēlia mo Nu’usila. ‘I he taimi tatau ‘oku tokoni ‘a e Pule’anga ‘i hono ta’ota’ofi e hikihiki e ngaahi koloa ‘aki hono mapule’i ‘a ‘ene ngaahi fakamolé ...

<008>

Taimi: 1440-1445

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ke fakangata pē ki he ngaahi fiema’u tefito pē ko e ngaahi fiema’u vivili he ‘ikai malava ke ta’ofi pea mo hono kei tokonia ‘a e kakai ‘o fakafou ‘i hono totongi ‘o e ngaahi konga ‘o ‘enau ngaahi mo’ua ‘uhila.

Tu’unga fefakatau’aki mo e pa’anga Tonga

‘Oku fe’unu’aki lelei pē ‘a e tu’unga ‘o e fetongi pa’anga Tonga pea mo e pa’anga muli ‘o fakatatau ki he founa pule’i e mālohi ‘etau pa’anga. Neongo na’e holo ‘a e mālohi ‘a e pa’anga Tonga ‘i hono fakafehoanaki ki he pa’anga ‘Amelika ‘a e kake ke mālohi ange ‘a e mahu’inga ‘a e pa’anga Tonga ‘i hono fakafetongi ki he toenga ‘o e pa’anga ‘o e ngaahi fonua muli tautefito ki he pa’anga Nu’usila mo ‘Aositelēlia. ‘I he’ene pehē ko hono fika’i ‘o e mālohi ‘o e pa’anga Tonga ‘oku ‘i ai hono fakangatanga ke fakapalanisi ki he fe’unu’aki ‘o e ngaahi mālohi ‘i he ngaahi pa’anga ‘o ‘etau ngaahi hoa fefakatau’aki kae tautautefito ki ‘Amelika, ‘Asitelēlia pea mo Nu’usila.

‘A ia na’e hiki hake ‘a e tu’unga fakalukufua ‘o e pa’anga Tonga ‘i he māhina ‘e 12 kuo hilí. Na’e kake hake e pēseti ‘e 3.2 ‘a e mālohi fakalukufua ‘a e pa’anga Tonga ‘i hono fakafehoanaki mo e ngaahi pa’anga muli ‘o e ngaahi fonua ‘oku tau fakafetau’aki ‘i he ta’u.

Konga 3 ko e Aofangatuku. ‘Eiki Sea ko e ki’i konga faka’osi ‘o e fakamalanga ni he ko u ongo’i pē ‘oku, kuo maa’ulōloa ka he ‘ikai teu fakasi’isi’i ‘a e mahu’inga ‘o e langa fonua ‘oku tau fakahoko. Ko e fakamanatu atu ko e kaveinga ‘o e Patiseti ki he Ta’u Fakapa’anga 2024 “Fetakinima ke matu’uekina mo tu’uloa ‘a e paotoloaki ‘o e kaungā ‘inasi ‘i he faingamālie.”

Neongo e ngaahi pole kehekehe kuo tau situ’a ki ai ‘a e ola tamaki ‘o e Hunga Tonga Hunga Ha’apai pea mo e Fokoutua Kōviti-19 tau kei hao mo’ui pē mo ‘inasi ‘i he ngaahi tāpuaki kehekehe ‘o e mo’ui. ‘I he vakai ki he kaha’u ‘oku tukupā ‘a e Pule’anga ke fakamamafa ‘a e tokangá ki he ngaahi ngāue langa fakaakeake ‘o e fonua, pouaki ‘a e tu’unga matu’uekina ‘o e fonua fakalukufua pea ke ‘inasi e taha kotoa ‘i he ngaahi faingamālie.

‘Oku māmālie pē ‘a e ngaahi ngāue ki he fakaakeake faka’ekonōmika ‘i he ngaahi sekitoá ka ko e vakai ki he kaha’u ‘e faingamālie pē te tau kei fengāue’aki mo e ngaahi hoa ngāue mo e ngaahi kupu fekau’aki ke fakafaingamālie ‘a e fakaakeake faka’ekonōmika pea ‘oku ho’ata mei heni ‘a e mahu’inga ‘a e fengāue’aki mo e fepoupouaki ‘a e ngaahi kupu fekau’aki.

‘Oku tau fakamālō’ia e kei hokohoko atu ‘a e tokoni mei hotau ngaahi hoa ngāue langa fakalalakaka pea pehē ki hotau kāinga Tonga mei tu’apule’anga lolotonga ‘a e taimi faingata’a.

Ko e tapou ki he ngaahi potungāue ‘a e Pule’anga pea pehē ki he ngaahi kupu fekau’aki kotoa pē. Ke tau ngāue fakataha ‘i hono leva’i e patiseti’i pea ‘oku tau taaimu’a ‘i hono ngāue’i fakatatau ki he palani mo e fokotu’utu’u ngāue kuo tuku atu ke a’usia ‘a e kaveinga ngāue ki he kakai ‘o e fonua. Faka’amu pē ke u toe fakahoko atu ‘a e kaveinga ‘o ‘etau patiseti’i “**Fetakinima ke matu’uekina mo tu’uloa e paotoloaki ke kaungā ‘inasi he faingamālie**” hangē pē na’e fakahoko atu ko ‘etau patiseti fakalukufua fe’unga ia mo e pa’anga ‘e 784.2 miliona ‘a ia ko e pa’anga ‘e 419.5 miliona fakapa’anga he patiseti angamaheni pa’anga ‘e 364.7 miliona fakapa’anga ia mei tu’apule’anga mo e ngaahi hoa ngāue fakalalakaka.

Ne fakalukufua leva pa'anga 'e 515.8 miliona ko e pa'anga *cash* pea ko e pēseti 'e 34.2 pē ko e pa'anga 'e 268.4 miliona ko e 'u ngaahi tokoni koloa. 'Eiki Sea, ko 'etau lotu pē ia 'etau kafataha tau ikuna 'a e ngaahi ta'au 'o e fononga'anga he 'ofa mo e tauhi 'a e 'Otua Mafimafi. Mālō 'aupito 'Eiki Sea he ma'u faingamālie pea 'oku ou fokotu'u atu ai pē 'a e Fakamatala Patiseti 2024 mo e 'Esitimeti 2024/2026 ki he Fale 'Eiki ni mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu 'Eiki Minisitā Pa'anga. Hou'eiki kae 'uma'ā e kakai 'o e fonua 'oku mou me'a mai ko e lava lelei ia 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisitā fekau'aki mo e fakalukufua 'a e Patiseti mo e *statement* ko ē 'o e 2023/2024. Hangē ko ia ko e me'a 'oku mou me'a ki ai ko hono fakaikiiki me'a mai he 'Eiki Minisitā ko u tui pē na'a mou hiki ia felāve'i mo e 'ū tokoni kau ki he toutai mo e ngoue, kakai fefine masivesiva mo faingata'a'ia pea ko e taimi ni leva te u tuku atu ka moutolu Hou'eiki. Ko homou taimi ko u kole atu pē ke mou faka'ilonga 'io Tongatapu Fika 5 ...

'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he ...

Sea Komiti Kakato: 'Io mou ki'i ...

<009>

Taimi: 1445 – 1450

Sea Komiti Kakato: ... pasipasi mai he mālō e si'i fakamatala 'a e 'Eiki Minisitā. Pea ko e fuofua patiseti eni 'a e 'Eiki Minisitā ko eni he ta'u fakakoloa ko eni. Ka ke hoko atu, 'oku 'ikai ko e pasipasi'i e Feitu'u na Tongatapu 5.

'Aisake Eke: 'Oku 'ai fakalongolongo pe ia

Sea Komiti Kakato: Ka ke me'a mai

'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakatō kae fai ha ki'i fakahoha'a ki he ngāue lahi. Pea 'oku 'i ai e fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá, mālō 'aupito 'a e fai 'etau ngāue pea mo e fokotu'utu'u mai ki he 'etau fononga atu ki he ta'u 'e 3 ka hokó. Pea 'oku 'i ai e fakamālō, 'oku 'ikai ko ha ki'i ngāue si'i 'a e tukumai 'a e siate folau ko eni ke tau folau atu ai 'etau ngāue 'a e fonuá, ngāue mo 'ene koloá. Pea ko u fakamālō atu.

Sea ko e ki'i fakahoha'a 'oku ki'i konga pe 'e 2, konga 'uluaki pe ko e fakatonutonu, konga hono uá te u toki lave ki he fakalukufua pē ki he anga 'a e tūkunga e patiseti mo e fehu'i. 'Oku 'ave 'e he patiseti ko eni kitautolu ki fe'ia, pea ko hono ua ko ē ki'i fakahoha'a. Pea 'ikai ngata ai pea mo e kanoloto ko ē 'o e patiseti ko eni. Ka ko u ki'i kole pē ke u ki'i kamata me'i he ki'i fakatonutonu.

Ngaahi fakatonutonu Tongatapu 5 ki he peesi 14 Patiseti

Sea, 'a ia ko u kole pē ko e kamata pē me'i he patiseti ko e peesi 14, peesi 14 kātaki pē. Ko e fakatonutonu ai ko e kupu 4 ko ena, ko e 'Ofisi ko ē 'Omipatimeni. 'Oku tonu ke liliu ia, 'oku fokotu'u fo'ou mai foki ia 'e he kupu ko ē, 'etau 'Esitimeti ko eni e Vouti 27. 'A ia 'oku hū fo'ou mai ia ko e Va'a ia ko ē ki he Tau'i ko ē 'o e Faihalá 'a ia ko e fakatonutonu, ke 'alu e *Anti Corruption* ia ko ena 'oku 'osi 'i ai hono silini. 'Alu ia ki he vouti fo'ou, 'oku

‘ikai ko e 4, ‘a ia mahalo ko e mata’ivalea pē kau ngāue. ‘A ia ko e peesi 14, ‘a ia ‘oku ‘alu ia ki he vouti faka’osí, 27. ‘A ia ki’i fakatonutonu pē ia koe’uhí ki he me’a, he ‘oku ‘alu ia he taimi ní, ha’u fakataha pē ia pea mo e ‘Esitimetí ko ē ‘o e ‘Ompatimení.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, ‘Eiki Minisitā

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea

Sea Komiti Kakato: ‘Unu’unu mai pe kau ngāue, kau ngāue mou ‘unu mai pe ke ofiofi mai pē he tafa’aki e Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io mālō ‘aupito ‘Eiki Sea, kole pe ke u hūfanga atu he fakatapu ki he fakatonutonu ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofongá. ‘Io ‘oku mo’oni pe ko e peesi, ‘oku tonu pe ‘a e ‘alu ia ‘a e fakalukufuá kimu’á ka ko e ki’i peesi 14 pē. ‘Oku ‘i ai pe ko e fika voutí pe eni ‘oku tonu pe ia, ‘a eni ‘oku ‘oatú. Ka ko e mahalo ko e hala pē he ki’i ‘ai ko ē he *italics* ‘o ‘unu mai ki loto kae ‘ikai ke ‘alu ki he tafa’aki.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea, ‘Eiki Sea ki’i fakatonutonu atu, ‘oku tau lele he *Budget Statement* pe ‘oku tau ‘alu he patiseti kakató. Pe te tau ‘ai tahataha, feinga’i e taha ke ‘osi ia.

Sea Komiti Kakato: Ko hono mo’oni ‘Eiki Minisitā ko ‘etau angamaheni foki ia. Ko ‘etau fakalukufua pe he *statement* ka ko e fakatokanga’i pe ‘e he Fakafofongá he ‘i hono taimí ke fakatonutonu atu ai pē mo e fika ko ē ‘o e Patisetí mo e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ū pootifolió. Pea ‘osi pe ia ‘e foki leva ia ki he *statement* ‘o fai ‘ene malangá.

‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea ka ko u tali atu pe fehu’i ko ení, ko e patisetí ia ko e ‘Esitimetí ko e me’a ia ‘oku tau tokanga’i. Ko e fakamatala’i ia ‘o e patisetí, pea kuo pau ke tonu e patisetí ia kimu’a pea toki foki ‘o fai e fakamatalá. Ko e me’a ‘oku ‘uhinga ai ko ē ‘oku kamata hení ke tonu, ‘a e fika ko ē koe’uhí kae toki tonu ai e fakamatalá. ‘A ia ko e ‘uhinga lahi ia ‘o e me’a ko ení.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ‘eku ‘uhingá pe Sea ko e founa ia na’a tau fa’a ngāue mai’akí ka ‘o kapau ‘oku fiema’u ‘e he Fakafofongá ke kamata ia ‘aki e founa ko eni ‘okú ne fokotu’u maí.

Sea Komiti Kakato: ‘Io

‘Eiki Tokoni Palēmia: He ko e taimi ko ē na’e Minisitā Pa’anga aí na’a tau ngāue

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘e Fakafofonga Fika 5 ‘ai e fakamatala fakalukufuá ē. Ko ‘etau ‘alu pē ki he, ko homou me’a pe ki hení ko ‘etau ‘osí ia, he ‘ikai leva ke u toe fakaava ‘e au e matapā ko ē ki he ngaahi fakamatalá.

‘Aisake Eke: Ko ‘eku fakamatala fakalukufuá eni tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea

Sea Komiti Kakato: ‘Io, ko ‘etau

‘Aisake Eke: Ko e ‘uhinga ko ē, ko e Patisetí ia ko e ngaahi me’a ia ke fakatonutonu koe’uhí he ‘e fakatonutonu ai mo e *statement*. Ko e me’a ia ko u fakahoha’a atu ai ki he me’a ko ení koe’uhí ‘a ia ko e me’a ko u lave atu au ki hení Sea. Koe’uhí ‘a ia ko e kupu 14

‘Eiki Tokoni Palēmia: Me’a ko u kumi ‘e au e peesi 14 ko ē *Budget Statement*

‘Aisake Eke: ‘Io, kātaki ‘o

Sea Komiti Kakato: ‘Io, kātaki pe ‘oku ‘ikai ko e *statement*, ko e 14 ko eni ko ē ‘a e ngaahi ‘Esitimeti ko ē ki he ngaahi Potungāuē, ko ia ko ē ‘oku fakatonutonú

‘Aisake Eke: Ko ia, he ka hala ē ‘oku hala ē ia, ko e fakamatala ia ‘a ia ko e tonu, ko e me’a ‘oku fai ai e kamata hē ke tonu ē, koe’uhí ke fakatonutonu ai e Fakamatala patisetí. Ko e me’a ia ‘oku ou fakamatala fakalukufua ai, tapu mo e Feitu’una

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā, ke tali ...

<010>

Taimi: 1450-1455

Sea Komiti Kakato: ... pē fakatonutonu ‘oku ‘omai he Fakafofongá.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘I he peesi ko iá Sea ko mu’a ia ‘oku ‘osi tonu mai pē ‘ū me’a, ko e ki’i peesi pē ko ē ‘oku ou ‘uhinga, ‘oku tonu ke ki’i, koe’uhí pē ko e ki’i ‘unu mai ki lotu ‘a e me’á kae ‘ikai ke ‘unu ki he tafa’akí ka ko e fiká ia. ‘A ia ‘oku ou tui pē ‘oku tatau pe ia ‘oku tonu pē fakalukufua mei heni...

‘Aisake Eke: ‘Io. ‘A ia ko e fakatonutonú, tohi’i e peesi, ‘oku ‘asi ia hení ko e vouti 4, ‘io ko ena ‘oku ‘asi pē ko ená. Ko ena ko e 27 ko e tonu ke ‘alu ia ko e Vouti 27 ke, pea ko e, ke hū, pea ‘ikai ngata aí ko e ‘ofisi ia. Ke, ko e, ‘oku ‘ikai ko e, ko e ‘Ofisi ‘o e Tau’i ‘o e Faitoto, ko e tau’i e, ko e Fakafepaki’i ‘a e Faihalá ‘a ia ko e vouti, sio ko e 4, ‘alu hifo ia ‘o 27 hē pea toki faka, mata’itohi lahi ai ko e ‘Ofisi ia ‘o e Fakafepaki’i ‘o e Faihalá. ‘A ia ‘oku ne, ha’u ia eni he me’a lolotongá ‘oku, he ‘oku, na’e ha’u pē foki ia ‘o fakahū. ‘A ia ko e fakatonutonu pe ia ki he me’a ko iá ke tonu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia Sea. ‘A ia ko e, te mau hanga pē ‘o fakatonutonu mo tukuhifo ka ko e ‘uhinga pē foki he ko e ‘ofisi ia ko ení ‘oku kau he me’a ko ē ki he Konisitūtoné pea ko e ‘uhinga ia ‘ene ha’u he fo’i *section* ko iá. Kae ‘e fakatonutonu mai pē peesi ko iá ke ‘alu ki he tafa’akí mo fakalelei’i hangē ko eni. Mālō.

‘Eiki Palēmia: Ko e ‘ai pē ke tokoni atu ke mahino ange. ‘A ia ‘oku ‘i ai foki e ngaahi feitu’u ‘oku tu’u ai ai e ngaahi ‘Ofisi faka-Konisitūtoné ‘a ia ‘oku kau ai ‘a e ‘Omipatimení, *Anti-Corruption Commission*. Ka ko e ‘uhinga ia ko ē ‘Eiki Minisitā Pa’angá na’e *indent* ia ki lotu ka na’e tonu ke taha’i mai e 27 ko e ‘uhingá, ‘Ofisi e ‘Omipatimení, *Anti-Corruption* nau kau fakakātoa ‘i he tafa’aki ko ē fo’i patiseti ki he me’a faka-Konisitūtoné. ‘A ia ka ko e, ‘i he taimi ko ē ‘e ‘alu ai ki he voutí ia ‘oku lau pe ia ki he 27 ka ‘oku nau ‘omai kātoa ‘ū me’a fekau’aki mo e me’a faka-Konisitūtoné ‘a e 27 mo e 4 ‘o faka’asi fakakātoa. He ko e ‘Omipatimení ‘oku kau me’a faka-Konisitūtone, kau ki ai mo e 27. ‘O kapau pē na’a tokoni atu ia Sea ko e ‘uhinga pe ia ko e *layout* pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Aisake Eke: ‘Osi fakatonutonu pē, tonu pē fakatonutonu ia he peesi 10 he ko e fakatonutonu ko ē, ‘oku fakakalakalasi ko ē ngaahi potungāue ‘alu fakataumu’a ngāue. Ko e fehalaaki eni ia ‘oku ‘asi pe ia ko ení. Tohi’i ko e Vouti 7 ‘uhingá ko e 4 ‘oku hala ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha 27, 27 pea tohi’i heni ko e ‘Ofisi Fakaafepaki’i ‘o e Faihalá. Ko e tu’u ko ē ‘oku ‘asi ko ená ko e Va’a Fakaafepaki ‘oku hala ia. ‘A ia ko e me’a ‘uluaki ia ke fakatonutonu ai Sea.

Ko e fakatonutonu hono hokó ‘uhí ‘e fetaulaki leva pea mo e me’á, ‘a ia ko e fakatonutonu ‘uluakí ia. Ua, kātaki pē ‘o ki’i vakai hifo ki he, ‘alu hifo ki he peesi 49. Ko e peesi fā ...

Sea Komiti Kakato: ‘E Fakafofonga.

‘Aisake Eke: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a mai pē he kau, pea mo e kakai e fonuá ko e ‘uhingá pē ke nau mea’i ‘i he 49 ‘i he *Statement* pe ko e 49 ‘i he ...

‘Aisake Eke: ‘I he Patisetí. Kātaki ko u, fakamolemole. Ko ‘eku fakatonutonu atu eni ‘o e ‘Esitimeti Patiseti Fakaangaangá, ‘oku ‘ikai ko e Fakamatala Patisetí.

Sea Komiti Kakato: Fakamatala Patisetí.

‘Aisake Eke: Ko ia. Hangē ko ‘eku laú tonu ē pea toki tonu ē.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Fakatonutonu Tongatapu 5 ki he peesi 49, 51 & 62 ‘Esitimeti Fakaangaanga

‘Aisake Eke: ‘A ia kātaki ko e peesi 49 ‘o e ‘Esitimeti Fakaangaangá ‘e ‘Eiki Sea ‘a ia ko e, ‘oku ‘i ai ‘a e, ‘oku ‘ikai ke fetaulaki ia pea mo e peesi ko eni ‘i he nima, ‘alu ki he 51. ‘A ia ko e fakatonutonu pē eni e fiká koe’uhí ke tatau ‘a e ngaahi fika ko eni koe’uhí ‘oku nau tu’u kehekehe pē. ‘A ia ko e peesi 49 mo e peesi 51 ‘a ia ko e fakatonutonu ko ē ‘i heni ‘Eiki Sea ‘a ia ‘oku toe ‘alu mo ia ki he peesi, ko e ‘Esitimeti peesi 62 tēpile 15.

Ko e fika ko eni ko e felāve’i eni mo e pa’anga ko ē ‘oku hū mai fakapotungāue. ‘A ia ko e hū mai fakapotungāue ‘a e fika ko eni, kapau ‘e fakafehoanaki eni ia mo e peesi, tēpile 13 peesi 49, ‘oku na kehekehe ‘a kinaua ‘i he tānaki fakalukufua ko ē ‘o e fakafuofua ki he ‘Esitimeti ko ē ‘o e Ta’u ko eni 23/24 pea mo e 24/25 mo e 25/26. He ko e fakatātā pē eni. Ko e fika ko ē ‘oku tonu ke fakakātoa ia ‘i he fakatatau mo e peesi 49 ‘a ia ko e pa’anga hū mai pē foki eni ia e fonuá, ‘o fe’unga ia mo e 341miliona 835000. Ko e fika ko eni ‘oku hā ia ‘i he peesi 62 ko e tolu miliona, tolungeau fānoa miliona ...

<002>

Taimi: 1455-1500

‘Aisake Eke: ... valungeau valutaha miliona (881m), ‘oku ‘uhinga ‘a e fehalaaki ko eni he ‘oku fehalaaki ‘a e Vouti ko eni 23, ko e ‘uhinga pē ia ‘ene fehalaaki, ‘a ia mahalo ne numi pē ko e hā ‘a e me’a, ‘oku hala ‘a e fika ko ē ‘o e fakakātoa ko eni ‘o e pa’anga ko eni hū mai mei he ma’u’anga ivi, ‘o ‘uhinga ai ‘ena kehekehe naua ia ko ē ‘a e fika ko eni he lau kilu, ‘a

ia ko e 'ai pē ke fakatokanga'i ange pē 'e he kau me'a, peesi 62, ka ko e fehalaaki he Vouti 23, 'i he peesi 62 pē, he ko e fakatonutonu pē 'oku tatau, koe'uhi ka na tatau pea mo e peesi 49.

'Eiki Palēmia: Ko e hā koā 'a e me'a 'oku hala 'e Fakafofonga kātaki pē Sea.

'Aisake Eke: Ko e 'esitimetri, ki'i fakafehoanaki hifo pē ...

'Eiki Palēmia: Ko ia, 3 25 ena ia 'oku tatau pē mo e 3 25 he 23.

'Aisake Eke: 'Io, tonu 'a e 3, pea mo e ...

'Eiki Palēmia: ... mo e 298 'oku tonu pē ia ...

'Aisake Eke: Ko e 23/24 'oku na fehalaaki, 'oku na kehekehe mo e hoko mai.

'Eiki Palēmia: 23, 24.

'Aisake Eke: Sio ko e ta'u 23/24, 'a ia ko e fika ko ē 'oku tonu ke tonu ia ko e 341835, sio ko e tēpile 13 ia, ko e fika ko ē 'oku 'asi ia hena ko e 340881, ka 'oku 'ilo 'oku ou 'osi 'ilo pē 'e au 'ene hala ko e ,1 2 3 'oku 'i ai 'a e fehalaaki ai 'i he fika ko ia, *revenue* mahino pē na'e anga fēfē mahalo na'e 'o ha'u pē ongosia, 'o mole atu ai 'a e 'u ngaahi fika ko e lau kilu ko ia, 'a ia ko e fakatonutonu pē ia 'o e ta'u 23/24, 24/25, 25/26 fakatonutonu'i pē ia he Vouti 23 he me'a ko e 'osi pē ia kuo na tatau.

'A ia 'oku ou sio hifo au ko e fika ko ē ko ē ko e 'uhinga ia 'oku na kehekehe ai. Kae mālō pē ngāue ka 'oku ou tui ko e 'uhinga heni 'oku lave'i pē 'i he me'a ko ia.

Fakatonutonu ki he peesi 314 'Esitimetri Fakaangaanga 'oku hala 'ave me'a ki he ngāue langa ki he tanu hala

Ko e liliu, ko e me'a hoko peesi 314, ko e 314 ko ē 'o e 'Esitimetri Fakaangaanga, 'oku, ko e ki'i fehu'i pē ia heni koe'uhi ko e peesi 314 ko e vouti eni 'a e Potungāue ko ē Ngaahi Ngāue Lalahi. Ko e polokalama 3, ka u ki'i 'ai 'e au ke liliu 'a e polokalama si'i 4, ko e polokalama 3, 'i he ngaahi ngāue lalahi 'oku 'uhinga ia ki he tokanga'i mo e pule'i 'o e ngaahi ngāue langa, 'a ia 'oku 'uhinga eni ki he langa falé.

Ka 'oku ou 'omai ai 'a e polokalama 'o e tanu hala, tonu ke 'ave 'a e tanu hala ia ki he polokalama ko ē kimu'a 'alu ia ki he polokalama ko ena 2, polokalama (c) he 'oku 'i ai 'a e polokalama pē ia ko e fefononga'aki he halapule'anga, tonu ke 'alu ia ki ai. 'A ia ko e me'a ia 'oku tonu ke ki'i fakatonutonu heni pea 'i he kongā ko ia, he koe'uhi ke 'oua, tonu ke ha'u 'a e tanu hala ia 'o 'alu 'i he langa fale.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ki'i fakatonutonu atu pē Sea kātaki. 'I he polokalama ko eni ko ē langa 'oku, 'u langa ko eni ko ē 'oku lolotonga lele 'i he taimi ni 'oku fai ai pē pea mo e tanu hala Sea. Mālō.

‘Aisake Eke: Sea ko e fu’u polokalama lahi eni ia. ‘Oku tonu ke ‘alu ia, ‘oku pau ke ‘alu ia ‘oku kehe, ko e tanu hala fakafonua eni ia, ‘oku ‘ikai ko ha tanu hala eni ia ‘i he me’a, ‘i he ki’i ngāue ko eni ki he me’a ko e 37 miliona, ‘a ia ko e, na’e angamaheni pē ia, ‘ene ha’u ka ko e tu’u ko ē, ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea ‘e lava pē ke u tokoni atu ki he Fakafofonga. Ko e 3 miliona ko ena Sea ‘oku kau ia ‘i he ngāue ko eni ko ē ‘o e tanu hala, ‘a ia ko e polokalama ko eni ko ē ‘o e *Tsunami* Sea ‘oku kau ia ‘o 40 miliona. ‘Oku ‘i ai ‘a e ki’i kongā ai ki he tanu hala, pea ‘e tuku ‘a e pa’anga ko ia ‘i he, ha vouti pē ‘e taha koe’uhi ke nau ngāue fakataha Sea, mālō.

‘Aisake Eke: Mālō Sea, ko ‘eku ‘ai pē ‘e au ko ‘ene hala, ko e ‘omai ‘a e me’a tanu hala ‘alu ia he langa fale, he ko e me’a pē ia ‘oku ou fakatokanga’i ko ē heni.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ‘Eiki Sea ‘oku ou fie tokoni pē ki he Fakafofonga ke ne tali pē ‘a e fokotu’u ‘a e patiseti, mālō.

‘Aisake Eke: Ko ‘eku ‘oatu pē ‘e au ke mou mea’i pē, pē te mou tali pē ‘ikai, ka ‘oku hala, he na’e ‘osi ha’u pē ia kimu’a.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā Pa’anga fakatonutonu mai angé me’a ko eni ko ē ‘oku me’a ki ai ongo Minisitā ko eni ‘a e Minisitā pea mo e Fakafofonga Tongatapu 5.

Fakatonutonu mei he Pule’anga ko e ngaahi ngāue langa kau kotoa ki ai langa hala pule’anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io, ko e ki’i fakatonutonu atu pē ko e tafa’aki ko eni ko ē ki he pule’i

‘o e ngaahi ngāue langa, ‘oku ‘i ai kātoa ‘a e langa fale, langa hala, langa ‘a e ‘u me’a kātoa ko ia ‘oku nau fakamalumu pē ‘i he fo’i tafa’aki ‘e taha, ‘o hangē pē ko ‘ene hā atu ‘i he fakapālangi, ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘i he tafa’aki ko ē ki he *civil engineer*, ‘a ia ko e ngaahi langa ia ‘o e ngaahi hala pule’anga mo e ngaahi langa, ‘a ia ‘oku nau fakataha pē ‘i he fo’i polokalama 3 ko ena ke tokanga’i mo pule’i ‘a e ngāue langa, ka ‘oku ‘i ai ‘a e langa fale, ‘i he *sub*-polokalama 2, mo e ngāue faka’enisinia ‘i he *sub*-polokalama 3, pea ‘i ai leva ‘a e halapule’anga ‘i he *sub*-polokalama 4. Mālō.

‘Aisake Eke: ‘Oatu pē ‘e au, ka ko ‘eku sio hifo ko e anga ko ē fa’unga ‘o e patiseti ‘o e potungāue ko eni, ‘oku kehe pē ‘a e langa pea mo e tanu hala, ‘a ia ko ‘eku sio ko ē ki he me’a ko eni, pea kapau ‘oku pehē ka ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ke fai ‘a e sio ia ki ai, he ko e me’a na’e ha’u mei mu’a ‘oku nau fakanofonofa ‘i he ngaahi feitu’u kehe.

Kae kehe kapau ‘oku nau fiema’u pe ‘e nautolu...

<005>

Taimi: 1500-1505

‘Eiki Palēmia: ... Sea hangē pē ko ena ‘oku *highlight* atu *sub-program* 4 ko e tokanga’i e halapule’anga kau ai e *road maintenance* mo e ‘ū me’a pehē ‘a ena ko ena ‘oku ‘asi he *screen*

‘i mu’a. ‘Oku ‘i ai pē mo e *road maintenance* mo e me’a ko e *sub-program* ia ‘i he polokalama ko eni

‘Aisake Eke: Ko ia.

‘Eiki Palēmia: Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku Sea kapau te tau lele ai pē tautolu he Patiseti pea tau pālōti ai pē tautolu ai he ko eni kuo ala mai ia he ...

‘Aisake Eke: ‘Ikai Sea ko ‘eku ‘ai ‘e au ke fakatonutonu. Ko e Fakamatala ‘Esitimeti ko eni.

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ko e ‘eke fakama’ala’ala ē ia ‘a eni na’e fai atu ko eni ko ē he Minisitā Pa’anga ki ai fekau’aki mo e ‘Esitimeti, kapau ‘oku pehē pea tau lele ai pē ‘o pālōti ai pē ā ia ‘i he ‘Esitimeti ‘oku ‘ikai ke toe fai ha talanoa ia fekau’aki mo e *policy statement* na’e ‘oatu he Minisitā Pa’anga.

Sea Komiti Kakato: Sai pē ‘Eiki Palēmia ko hono mo’oni ‘o’ona ia ko ‘etau hangatonu pē ki he Patiseti ko ‘etau ‘alu faka-vouti ia, ka ko u tokanga atu au ‘e Fakafofonga ki he fakatonutonu mai pē ho’o me’a ‘oku fakatonutonu ko ena ‘oku ‘osi fokotu’u mai he Pule’anga ‘oku fa’o pē he fo’i fale pē fo’i loki pē ‘e taha.

‘Aisake Eke: Ko ia ka ko u ‘oatu pē ‘e au.

Sea Komiti Kakato: ‘ A langafale mo e hala mo e ...

‘Aisake Eke: Ko ia ko eni kuo fa’o pē ‘a e langa fale kae tukukehe pē ‘a e me’a ia ko ē ke langa hala ‘oku ‘i ai hono polokalama.

‘Eiki Palēmia: ‘Io hangē pe ko ē na’e mea’i he Fakafofonga Sea *sub-program* 4 eni ‘oku tohi’i tonu atu pē ai.

‘Aisake Eke: Ka ‘oku tonu ke ‘alu ki he polokalama lahi.

‘Eiki Palēmia: Ka ko ‘ene fakakātoa hake leva ‘oku tānaki kātoa hake leva ‘a e ‘ū *sub-program* ko eni ki he polokalama, ka ko u ‘uhinga pē au ia ‘e Fakafofonga pē te tau ‘ai ai pē hē, ka ko ē ‘oku ‘osi fakahoko atu e tali, ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e fokotu’utu’u ‘a e Minisitā Pa’anga mo e Minisitā ha’ana ‘a e potungāue.

‘Aisake Eke: ‘Io sai pē ia ka ko u ‘ai pē au ko ‘ene nofo he feitu’u hala, ‘oku tonu ke ...kaikehe.

‘Eiki Palēmia: ‘Io fakatatau ia ki ho’o fakakaukau ka ko e ki’i fakakaukau vaivai pē eni ia ‘a mautolu.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu ‘a e Fakafofonga.

Sea Komiti Kakato: Ka u hoko atu Minisitā, ‘e Fakafofonga

‘Aisake Eke: Peesi 383.

Sea Komiti Kakato: Te ke toki ngāue ki ai ‘amui ange ki he me’a ko ē ‘oku ‘ikai ke ke tui ki ai, ka ko ena ‘oku fokotu’u mai he Pule’anga ‘oku fa’o pē he fo’i ...

‘Aisake Eke: ‘Io ‘Eiki Sea ka ko ‘eku ‘ai atu pē ‘e au. ‘Oku sai pe ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ke toitoi, ‘oku nau ‘asi kotoa mai pē ki Fale.

‘Aisake Eke: Ko ia ta’efietō foki. Sai. Ko e peesi 183 ko u tui ko e ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea ta u foki mu’a ‘o fakamā’ opo’ opo mai ‘etau ngāue tau hopohopo holo hangē ha ... si’i

‘Aisake Eke: Ko e me’a ko e Patiseti ko e Fakamatala Patiseti ‘o e ‘Esitimeti ko e me’a ia ‘oku ne hanga ‘o fakamatala’i ka hala e ‘Esitimeti ‘e fakamatala hala mai e me’a ko ē. Ko e me’a ko e ‘oku ou kamata ai ko ē ‘o fakatonutonu ē koe’uhí kae tonu e talanoa.

‘Eiki Palēmia: Ko eni na’e ‘osi fakatonutonu atu ‘ene ma’u hala ko ē ‘o pehē ‘oku ‘ikai ke tonu ke ‘asi ai ‘a e hala ko e tuhu’i atu ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ū *sub-program* ai fekau’aki mo e hala, ‘o kapau te tau fe’alu’aki pehē pē.

‘Aisake Eke: Peesi 383 eni ko u hiki au ...

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hifo pē Fakafofonga Fika 7. Kae tukuange pē koe’uhí kae lava ke tau ma’u e mo’oni ko ē ‘a 5, Tongatapu 5 mo e me’a ko ē ‘oku tokanga ki he Pule’anga. ‘Osi pē ‘oku ‘oatu ki he Feitu’u na ke ke ...Ko e tu’u he taimi ni ‘oku ...kapau te ke me’a ki heni ‘osi ‘ova eni ia he miniti ‘e 10, ka ko u tokanga atu koe’uhí ko e me’a ko ē ‘oku ke fakatonutonu.

Kole Tongatapu 5 ke fakatonutonu ke tonu tatau e fakamatala ki he ‘Ofisi Fakafepaki’i Faihala kae ‘ikai ko e ‘Ompatimēni

‘Aisake Eke: Ka ko u ‘ai pē au ke mahino ko e Fakamatala ‘Esitimeti ko ia ‘oku ‘i ai ka ko e fo’i fakamalata pe ia ‘oku ‘omai ‘o fakamatala’i, ka ‘oku mahu’inga ‘ene tonu ‘o eni, ko u hiki mai ki he peesi 383 Sea. Peesi 383 ko ē e ‘Esitimeti Fakaangaanga, ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Ofisi ko ena Fakafepaki’i e Faihala. Ko e fakapālangi ke ‘ai pē ke na tatau. Ko e ena ‘oku ‘ai pē ko e *Anti-corruption* ko e ‘ai pē ko e ‘Ofisi ‘o e *Anti-Corruption* ‘a ia ko e *PSC*, pea ‘ikai ngata ai ko e fakamatala ko ē 384 ke tonu ko e fakamatala ko ē fatongia ‘o e ‘Ofisi ko eni Fakafepaki’i ‘o e Faihala. Ko e fakamatala ē ia ki he ngāue ‘a e ‘Ompatimēni. ‘A ia ko e ‘ai pē ke tonu ke liliu ‘a e fakamatala ko ia koe’uhí ke tatau pea to’o ‘oku sai pē fanga ki’i fakalea heni ‘oku to’o mai ‘e au toki ‘oatu ke fai ha’o me’a ki ai, ka ko u to’o mai e fakamatala koe’uhí ke tonu ‘a e me’a ko ia.

Pea ko e hoko ko e sio hifo eni ko e teuteu e ‘Esitimeti ke tonu, ko e fokotu’u atu eni ko e me’a ko ē ‘oku ‘omai he ‘Esitimeti ko eni koe’uhí ke tonu e fa’unga ‘a e fa’unga ko ē ‘oku ‘omai’aki ‘a e Vouti fo’ou ko eni ‘a e ‘Ofisi ko eni ‘a e Tau’i ‘a e Faihala peesi 386. Ke ‘omai pē ia e fo’i polokalama pē ‘e taha mo e polokalama si’i ko eni fakatotolo ka ‘oku mahu’inga ia ke kongā ‘e ua.

‘Uluaki ko e tataki ‘oku tonu ke ‘i ai ia he koe’uhí he ko e ‘ofisi ia ‘e ‘i ai ‘a e Komisiona pea mo e pule kehe ia ‘a ia ‘oku tonu ke ‘i ai ‘a e ‘ofisi ko ē tonu ke ‘i ai e vāhenga ia mo e me’a ‘a e Komisiona pea ‘ikai ke ngata ai ‘ai mo e pule pea toki ...pea toki fika 2 ‘a e me’a ko eni ki he fakatotolo. ‘A ia ko e ki’i me’a pē ia koe’uhí ko ‘etau ‘osi ko eni pea tau ō ‘o fakahoko ‘a e Patiseti ke fakatokanga’i ange ‘a e me’a ko ia koe’uhí ki he me’a ko eni ko ē hono fa’unga ‘o e ‘Esitimeti ke tokoni ki he potungāue ko eni ‘i he’ene fakahoko ngāue.

‘Eiki Palēmia: Kole Sea ke ki’i tokoni atu pē. Ko e fatongia ko eni ‘o e va’a mahu’inga ko eni ‘ikai ‘i ai ha ...

<007>

Taimi: 1505-1510

‘Eiki Palēmia : ... palopalema ia ai pea fakahū kotoa pe ia ‘i he *sub-program 1*. ‘Oku fa’a ngaue’aki pe ia ‘ai e *leadership* ko e ‘ai e me’a, ka ko e tu’u ko ia he taimi ni ia ‘e kei lava pe ia ‘o tu’uaki, *recruit* mai ha taha ‘o fai e ngāue ‘oku ‘osi ‘i ai e fo’i vouti pa’anga ke ‘alu ki ai. Fakamālō pe ia he fokotu’u mai ‘a e Fakafofongá, ‘ikai ke tau lava ‘etautolu he ko e ‘ū potungāue kotoa pē ‘Esitimeti ‘oku ‘oatu ko eni ‘o liliu e ‘ū *sub-program* ki he anga ‘etau fakakaukaú. Ka ko e tu’u ko ē he taimi ní ko e mahu’inga ke ‘i ai ha pa’anga ke kamata fai mo *recruit* ha taha ke ha’u ‘o fai e ngāue. Pea ‘e ‘ikai ke lava ia liliu ai pē pehē ta’ofi ai ‘i he’ene tu’u he taimi ni. Ka ‘oku mālō ‘a e ngaahi tānaki mai ia ko ē ‘a e Fakafofonga ki he’etau ‘unu atu ko ia he kaha’u taimi ‘e mahino ai ‘ai mo ha *CEO* pē ko ha ‘u tu’unga pehē ke toe fai ha sio pē ‘oku tonu ke toe veteveteki ange ka ko e tu’u pē ena he taimi ni Sea. Mālō.

‘Aisake Eke : Sea sai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ko e fa’iteliha he fa’unga ‘o e patiseti. ‘Oku ‘i ai hono ‘uhinga ‘ona ‘oku fakanofonofa ia ki hano ‘uhinga.

‘Eiki Palēmia : ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘u me’a ko e fa’iteliha ko e anga pē eni ia ‘emau fakakaukau pea mālō ho’o fakakaukau ‘au ia ka ko e anga pē eni ia ‘emau fakakaukau ‘ikai ko ha me’a fa’iteliha eni Fakafofonga. Mālō.

Paula Piveni Piukala : Sea ke u ki’i tokoni atu mu’a ki he Palēmia.

Sea Komiti Kakato : ‘Io me’a mai.

Paula Piveni Piukala : ‘E Sea ‘oku ou kole ki he Palēmia ke nau ma’u ha loto hangamālie he ko e fu’u lao mahu’inga eni talanoa’i ‘e he Fale ni. Tukuange e fakakaukau ‘a Tongatapu 5 ke ‘omai he kapau na’a nau ‘osi tukuange kuo ‘osi paasi tautolu mei ai. He ko hono ‘uhingá ‘oku ‘uhinga lelei kia au ‘a e fakamatala ‘a Tongatapu 5, ka ko ‘enau vili kikihi fakafe’atungia’i ‘a e anga ‘a e tālanga ke toki tālanga’i fakakū e fakakaukau. Ko e me’a ia ‘oku ou kole atu, ke nau hangamālie pē he ‘oku ‘ikai ko e patiseti pē eni ‘anautolu, patiseti eni ‘atautolu mo e fonua. Ke tau talanoa’i, ‘oatu homau le’o pea nau toki .. kae tuku hono tātāpuni mai.

‘Eiki Palēmia : Ka u fakatonutonu atu.

Paula Piveni Piukala : ‘Oku ‘ikai ke u ongo’i ‘oku tonu ‘a e laumālie ‘oku kamata’aki ‘a e fu’u lao mahu’inga taha..

‘Eiki Sea Komiti Kakato : Fakatonutonu.

‘Eiki Palēmia : ‘Oku ‘ikai ke mau tātāpuni ko e ‘uluaki fakatonutonu ia. ‘Ai ‘aki e faka’apa’apa. Ua pē na’e ‘osi fakahoko pē ki he Fakafofonga fakamālō atu ki he ngaahi fokotu’u ‘oku ‘omai. ‘Ilo’i ka *recruit* ha *Anti Corruption Commissioner* he tami ni ‘alu he fo’i Vouti ko ē lele e ngāue ia he ‘ikai ke tu’u ai e ngāue ia.

Paula Piveni Piukala : Sea fakatonutonu he na’e ‘i ai e me’a ‘a e Palēmia ‘o pehē ni koloa ke fai mo kamata e ngāue. Fakakaukau tataua ia hono fakatau e vaka ko eni ko e *Ashika*. ‘Ikai ke ‘i ai ha palani ‘ikai ke ‘i ai ha fokotu’utu’u mo tānaki ha fakamatala.

Sea Komiti Kakato : Fakafofonga, Fakafofonga ko ‘eku ui pē Fakafofonga Fakafofonga Fika 7 pea u ui e hingoa pea u ‘oatu leva ‘e au, ‘oatu ‘e au e tautea koe’uhi ka ke talangofua hē. Mou kei talangofua pē ki he’etau me’a. ‘Oua, ‘oua te tau, ka ‘i ai ha me’a ‘a e Pule’anga mahalo ‘oku tonu pē fakakaukau ka ‘oku ‘ikai ke hoa taau ia mo e me’a ko ia ‘oku tau fakakaukau ki ai. ‘I ai e taimi ni’ihi pehē pē Fale ni ē. Ka ke me’a mai Fakafofonga Fika 5.

Kole fakatonutonu Tēpile 10 he peesi 101 Fakamatala Patiseti

‘Aisake Eke : ‘Eiki Sea kapau na’a ku ‘oatu pē ‘e au, na’a ku ‘ai pē ke nau fakakāinga mo e fokotu’utu’u ko ē ‘Ofisi ‘Omipatimeni koe’uhi ke si’i. Ko u ‘ai pē koe’uhi ko e ‘osi eni pea fai e ngāue ka ko e ‘ohake pē ia Sea. Ko e ngaahi ki’i fakatonutonu pē ia ‘oku fai. Pea ‘ikai ke ngata ai ‘oku ou ki’i ‘alu hifo ki he ‘oku ai ‘a e ngaahi peesi he fakamatala patiseti ‘oku ou faka’amu au ke fai ha sio ke fakatonutonu ke fai ha fakapapau’i mo e ‘Eiki Minisitā mo e kau ngāue. Koe’uhi ko e fakamatala ko ia ‘oku ‘asi he fakamatala patiseti kuo pau ke fakapapau’i ‘oku tonu e ki’i tēpile ko eni. Koe’uhi kapau ‘e hala ia ‘e lele hala ‘a e fakamatala. ‘A ia ka ko u ha’u eni ki he ko e peesi ko ia ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e fakatonutonu ko eni Sea peesi 101 ‘o e Fakamatala Patiseti ē 101. Peesi 101 ‘a ia ‘oku hā ai ‘a e ... ko e tēpile 10. Mahalo ko e kongia ia ‘e taha ‘oku pehe ni e fakamatala fakalūkufua e patiseti ‘oku tonu ke fakafika kātoa ‘oku ‘ikai ke fakafika kātoa ‘ū tēpile mo e ‘ū fakatātā. ‘Oku ‘ikai ke tonu ‘oku fetōkaki holo e ‘ū me’a ko ia. ‘Oku ou kole tonu ke fakalelei’i mo e me’a ko ia.

Ka ko u foki mai ki he ki’i tēpile ko eni. Teke ‘e he Minisitā ke mou ki’i me’a ki heni. ‘Oku tonu, ko e fakatonutonu ē ‘o e tēpile ko ena 10. Ko e fakatonutonu ia hangē ‘oku na ‘ai ke na kāinga mo e tēpile ko eni peesi ‘a ia kapau ko e 83. Kapau te na fetaulaki naua he’ene tu’u he taimi ni, ka ‘oku ‘ikai ke na fetaulaki kinaua. ‘A ia ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ke na fetaulaki Koe’uhi ko e peesi 10 ko e fehalaaki heni fakatātā ‘aki pē ‘a’aku .. Ka ‘e fuoloa ‘eku fakamatala atu mahalo ‘e sai ke u toki sio ki he Minisitā ...

<008>

Taimi: 1510-1515

‘Aisake Eke: ... ke ma toki sio. He ē fakamatala au?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mahalol ‘oku sai ia Sea.

‘Aisake Eke: Koe’uhí ka ‘oku mahu’inga e tonu e tēpile ko eni pea mo e tēpile ko ē nau lave ko ē ‘anenai mo e 69 pea ‘oku tonu ke toe *rewrite* e ‘ū konga ia heni he *statement* koe’uhí ke tonu ‘a e fakamatala ko ē ‘oku fai Sea. Ko eni ‘oku mei hoko e taimí mahalo kapau ko ē ko e ki’i tēpile mahu’inga ia ‘i heni ‘oku ‘i ai mo e fanga ki’i ‘ū me’a kehe ka ko e tefito eni ‘a e tēpile ko ē mo e ngaahi tēpile ko ē nau felāve’i koe’uhí ko e me’a te tau ‘ilo heni ko e hā ‘a e fe’amokaki mo hono fakapa’anga ko e patiseti ko eni ‘e tolu ka hokó pea ko e me’a kapau te ma toki sio pē eni Minisitā ke ma toki sio ki ai he ‘osi, ‘osi ‘a eni koe’uhí ke ka ‘oku ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga me’a mai pē he Fale ni pea kapau ...

‘Aisake Eke: Ko ia, ko ia ko ‘eku ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ke toki ‘ai ke mo feme’a’aki pea ko e toe hā e me’a ‘oku ‘ai ke mo toe feme’a’aki ki he Minisitā pea mo ‘ai ‘i Fale ni.

‘Aisake Eke: Ko e Tēpile 10 ...

Sea Komiti Kakato: ‘E faifai pea mo ō moua ‘o fokotu’u ‘o toe liliu ‘etau laó ‘i tu’a mo ‘ai ‘i heni.

Tokanga Tongatapu 5 ke fakatonutonu tepile 10

‘Aisake Eke: Fakamolemole atu. Ko e Tēpile 10 ko e fakafehoanaki foki eni mo e Tēpile ko ē ‘o e peesi 83 hangē ko ‘eku tala atu ko ē ‘oku ‘ikai ke fetaulakí ko e ko e me’a ko ē ‘oku ou sio hifo heni ‘oku ‘ikai ke tonú. Ko e ‘alu hifo ko ē ki he fakamolé ‘uhinga foki eni ia ko e *CFS* ‘a ia ko e ‘uhinga eni ia ‘a e *CFS* koe’uhí ko e feinga’i eni ia ke fakamatala’i ‘a e, hono fakapa’anga ko ē patiseti ka ‘oku sio ia ko e hā ‘ene uesia ko ē ‘i he pangikē mo e ngaahi me’a ko ia. ‘Oku ‘i ai e fika hena ko e 8.2 miliona ‘i he tafa’aki ko ena e hū atu ‘a ia ‘oku ‘i ai e hū atu tānaki e hū atu pea ‘oku ‘i ai e konga ai ko u pehē to’o mei he fakamole ko ení.

Ko e 8.2 ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia he tēpile ko eni ‘i he peesi 83 pea ‘ikai ngata ai ka ‘oku, ko e fika ko ē ‘oku ‘asi he peesi 83 felāve’i mo e toho mo e tipōsiti ‘oku ou sio hifo au ‘oku ‘ikai ke tonu ia he ko e *deficit* ko ē ‘o e ‘esitimetri ko ē ‘o e ta’u ni ta’u kaha’ú ‘oku fe’unga ia mo e 27 ka ko e fika ko ē ‘oku ‘asi ko ē ‘i he fika ia ko eni ko e 19 ka ko u ‘ilo ‘e au ‘a e fehalaaki. He kapau ‘e ha’u he ko e ‘uhinga ko e fo’i 8.2 ko ē ‘oku ne to’o ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia ‘i lalo he fakapa’anga ka ‘oku ne tānaki e 8.2 ko ia he pa’anga hū maí.

Ko hono solova e palopalema ko ení ko e 8.2 ko u tui kiate au, kiate au ko e pa’anga eni ko ē ‘oku ‘ave ko ē ki he Pangikē Fakalalakalaka fai ai ko ē ‘o e ‘o e nō ka ko hono ‘ai faka-*CFS* ‘ona ha’u pē hū mai ia ‘ona fetaulaki mo e hū atu mate ai. ‘Ilo’i ko ‘ene mate ko ia tonu leva e tēpile ia ke fe’amokaki ia 27 ‘e foki e 19 ia ‘o e fika ko eni te tau toho mei he *deposit* pea ‘e tonu mo e ‘ū ta’u kehe ‘a ia ko ‘eku ‘uhinga ia ko ē ki he tēpile ko eni ‘oku, te ne liliu kātoa ia ‘i he konga ko eni ngaahi koloa, ‘i he ‘i he konga ko ena ko ē ngaahi koloa fakapa’anga ‘oku ‘asi ai ko e pa’anga ko ē ko ē pea mei he fakahū pa’anga ‘oku ‘asi ia ko e 19 kapau ‘e liliu e fika ko eni ko u talaatu ‘i he fakatonutonu ‘e foki hake ia ‘o, ‘a e 19 ‘o 27 fetaulaki lelei pea mo e peesi ko ē ko ē hilifaki atu ki he me’a pea ‘e toki tonu ‘aupito. Pea ‘ikai ngata ai fakatonutonu e fakamatala ‘a ia ko e, ‘oku ‘i ai e fanga ki’i me’a ikiiki kehe ‘i he *budget statement* ka ko u tui ko e lahi taha eni ‘i heni ‘a ia ko e ko e fakamatala atu ia Sea kau lave mai ‘aki kuo ‘osi e taimi, kau lave mai ā ha ki’i fakalukufua kuo ‘osi e taimi.

Taniela Fusimālohi: Ko ē kuo ‘osi e taimi. Sea ‘e lava pē ‘o fai ha ki’i fehu’i ki Tongatapu 5?

Sea Komiti Kakato: Sai Hou’eiki tau ki’i mālōlō ē koe’uhí ko ‘etau taimi ē.

‘Aisake Eke: Mālō.

(Pea na’e ki’i mālōlō ai)
<009>

Taimi: 1545 – 1550

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Komiti Kakatō.

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie Hou’eiki, ‘ikai ke u toe fakalōloa koe’uhí pe ko ‘etau taimí. Tu’utu’uni’i pe ia ke fai e mālōlō, tau foki leva ki he’etau ngāué. ‘E Fika 5, na’a tau ngata ‘anenai na’e ‘i ai e me’a na’e kole mai ‘e ‘Eua 11. ‘E tali pe ‘e he Feitu’u na, ‘Io me’a mai ‘e ‘Eua 11.

Tokanga ke fakatonutonu ke tonu ngaahi tepile ki he ngaue ‘a e Fale

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e ki’i kole pe eni ia ki he Fakafofongá mu’a ke ne ki’i fakama’ala’ala mai angé ‘a e taumu’a ko eni ko ē ‘o e me’a ‘oku tau lolotonga lele aí foki ko e ngaahi fiká. Koe’uhí ‘e Sea ko ‘eku manavasi’í ‘aku ia he koe’uhí ko e ngaahi tēpilé. Ko e fika foki, ko e ‘uhingá he ‘ikai ke tānaki atu e fiká ia ‘o fehalaaki, pau ke nau talanoa he ngaahi tēpilé. ‘A ia ko e ngaahi tēpile ko eni ko ē ‘i he’etau ‘esitimetí mo e ngaahi tēpile ko ē ‘i he *statement*, fakamatalá. ‘Oku totonu ke nau talanoa, ka ko e me’a eni ko ē ‘oku ou feinga ke u kole ki aí ke ne fakama’ala’alá he koe’uhí na’a faifai kuo tau ‘alu mo ha fika ta ko ē ‘oku ‘ikai ko ia. Ko ‘eku fakatātā eni, ‘oku fokotu’u hē ko e 27 e *deficit*, kapau ‘oku ‘ikai ke talanoa e ngaahi fiká ia pea ta ko ē ‘oku lahi ange ‘a e *deficit* ia ko ē ‘oku totonu ke fakahā ‘e he ngaahi fiká ka ‘oku talamai ia hē ko e 27.

‘Oku ‘i ai mo e ngaahi fika mahu’inga hē hangē ko e fika ki he fika fakalukufua ki he *asset*. Ko e *total* ko ē ‘a e ngaahi vahevahe lalahi ko ē ‘o e ngaahi me’a. Ka ko u fie

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatonutonu atu pē ‘e Sea

Sea Komiti Kakato: ‘Io, fakatonutonu ‘Eiki Minisitā Pa’anga

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io ko ‘eku fakatonutonu atu pe koe’uhí ko ‘ene lave ko eni ki he *deficit*. Hangē pe ‘oku ‘osi fakahā atú ko e *deficit* pe eni he fakatatau ki he fakamatala ‘oku ‘oatú ‘a e 27.2. ‘Oku ‘i ai pe ngaahi me’a na’e lave mai ki ai ‘a Tongatapu 5 ‘anenai ia, ka ko e ngaahi feōaki pe ka ‘oku nau ‘i loto pe ka ko e feōaki holo pe he fiká ka ko e *deficit* ia ‘oku 27.2 pe hangē pe ko ‘eku fakahoko atú, mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko e ‘oatu pe foki ‘e aú ko e fakatātā, ka ‘oku ala hoko ha fehalaaki lahi ia ‘o lau miliona he ‘ikai ke talanoa ko ē ‘a e fiká. Pea tau a’u atu ki ha tu’unga ‘oku tau ongo’i ‘a e faingata’a ‘e hoko mai koe’uhí ‘oku tau ma’u e fika hala ke fai’aki ‘etau ngāué. Pea ko ‘eku ‘uhinga ia ko ē ke fai mai mu’a ha fakama’ala’ala ‘a e Fakafofongá ki aí.

Pe ko e ‘uhingá ke tau ‘uluaki fai e fakatonutonú ke tonu ‘etau ngaahi fiká ka tau toki fai e talanoá.

Ko hono uá Sea, na’e toki ‘osi foki eni ‘etau hanga ‘o fakafoki e ‘ū lipooti ko e me’a tatau pē. Fehalaaki e ngaahi tēpilé ‘oku ‘ikai ke talanoa e ngaahi fakamatala ia ‘oku ‘i lotó pea na’a tau pehē ke fakafoki he ko e me’a ia ‘a e Minisitā ‘oku ha’ana ‘a e lipooti ko iá ke fai e fakatonutonú pea toki ‘omai ha me’a ‘oku tonu ki he Falé ni. Ko ‘etau tu’utu’uni na’e laú

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea, ka ko e fakatonutonú pea ‘ai pe ā ke fe’unga pe ai tu’o taha pē. Na’e fakafoki ko e lea fakapapālangi ‘oku ‘ikai ko e halá, ‘ai pe Fakafofonga pea tuku e tā tavale holó ka tau nofo hē ‘oku lahi e ngāue ke faí. Kae ‘oua ‘ai ke fakangalikovi’i ‘o pehē na’e hala mo me’á. Ko e lea fakapapālangi e ‘uhinga na’e fakafoki aí, ‘asi he miniti pea hoko atu ā ka tau talanoa ha me’a ‘oku ‘aongá Fakafofonga mālō.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, tonu ia, tonu ia ‘e ‘Eiki Palēmia.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka ko e ...

<010>

Taimi: 1550-1555

Taniela Fusimālohi: ... ka na’a tau tu’utu’uni ke pehē ka ko e anga e ma’u he motu’á ni ia, na’a ku sio au ia he ngaahi fehalaaki. ‘Oku ‘ikai ko e fehalaaki pē ‘a e leá ka ko e fehalaaki mo e ngaahi fakamatala ia ‘e ni’ihi ‘i loto pea na’a ku ‘osi lea’aki pē foki ia ‘e au ‘i he’eku fa’a fakamalanga he ngaahi lipooti ‘oku hala pe ‘oku ‘ikai ke tonu. Ka ko e me’a ko u tokanga ki ai he efiafi ní kapau ‘e tukuange ke tau lele ‘etau talanoá te tau lele mo e me’a ‘oku ‘ikai ke tonu pea ko e fakatamaki ko ē ‘e ala hoko hetau ‘alu mo e fakamatala ‘oku ‘ikai ke kakatō ko e me’a ‘e ala hokó.

Pea ko e me’a ko u kole ai ko ē ki he Tongatapu 5 ke, kapau ko e lele *detail* eni e fakatonutonú ke ‘ai angé ke mahino ko e taumu’á he ‘oku fiema’u ke mali e ngaahi fakamatalá ‘a e pepa ‘e ua ko eni ko e *Statement* mo e, pea mo e, he koe’uhí kapau ‘e hala ia pea hala mo ē ‘oku tau ngaue’aki e fakamatala hala ke fai ‘etau ngāue pea ko ‘etau ōmai ko ē ke vakaí ta ko ē ‘oku ‘ikai ko e me’á ia ‘oku kehe ‘a e me’á. Pea ko e fakatu’utāmaki ia ko ē ‘e ala hoko ‘i he’etau ngaue’aki ‘a e fakamatala ‘oku ‘ikai ke tonú. Pea ko u kole ki he Fika 5 mu’a ke ki’i ‘ai angé pe ko e me’a ia ‘oku taumu’a ko ē ki aí kapau ko iá pea tau fai angé ha tu’utu’uni ke fai ha fakatonutonu pe ko e ‘ave ki he Komiti Pa’angá ke fai mo fakatonutonu mo e, he ‘oku ...

‘Eiki Palēmia: Sea. Ko e *point of order* pē Sea. Ko e Patiseti eni ‘a e Minisitā Pa’angá pea kapau ‘oku ‘i ai ha’o palopalema mo e fiká pea ke ‘eke mai ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá. Ko e me’a ‘a e Fakafofonga 5 ia ko ‘ene ‘omai ‘ene ngaahi fehu’i mo e ngaahi me’a ke fai ha sio ki ai pea ‘oku fai ‘a e sio ia ki ai ‘a e Pule’angá hangē pē ko ē na’e fakahoko atú. Kae ‘oua ‘e ‘ai ko ē ke pehē ia ko e faingamālie ena ia ke fakamalanga mai ai ko ha mou Patiseti. Ko e Patiseti eni ‘a e Minisitā Pa’angá. Kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ke fiema’u ke ‘oatu ha fakama’ala’ala, ‘omai ki he Pule’angá Fakafofonga kae ‘oua ‘e takihala’i ‘etau founga ngāue. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Sai.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea. Ko e, ko e taumu’a foki ‘eku fakamatala ...

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Palēmia, ‘e Fakafofonga 11, me’a pea ke tokanga mai pē koe kia au he ko au ‘oku tataki atu. Foki mai mu’a ki he ‘etau fakamatala me’á, ‘oua te ke, kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ke fiema’u ke fakatonutonu ‘i he lao ko ení, me’a mai ki he Falé pea ke me’a ki he Minisitā Pa’angá ke fakatonutonu ka tau nga’unu. He kapau ‘e ‘ikai, te mou me’a ki he me’a ‘a ia nau ‘osi fakafoki, ‘io ‘oku mo’oni ‘a e Palēmiá. ‘A ia koe’uhí ko e ngaahi lea fakapapālangi ka ‘oku tau ‘osi tali he Falé e me’a ko iá ‘aneafi ka ‘oku ‘ikai ke u toe loto ke u lave ki ai, fakalōloa. Ka ke me’a mai angé ha’o me’a fekau’aki mo e Patiseti *Statement* ka tau nga’unu he ko ho’o kole ‘au ki he Fakafofonga. Fika 5 ‘oku ke fanongo pē ki he kole ‘a e, ‘a 11?

Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘eku kolé ‘a’aku ia ki he Fika 5 ‘a ia ko ‘eku ‘uhinga ia ‘eku malangá, ko ‘eku kole ‘a’aku ia ke ne fakama’ala’ala ‘ene taumu’a kapau ko ia pea tau tipeni mei ai ‘etau sitepu hokó. Kapau ko e ‘uhingá ia ko e ngaahi fehalaaki ko eni ko ē ‘oku fakamatala ki ai ke fakatonutonu na’a ko ha me’a ia ke fai mo fakatonutonu ka tau toki hoko atu pe ko fē feitu’u te ne fai e fakatonutonu ke ne fakatonutonu. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Fika 5.

‘Aisake Eke: Tapu ki he ‘Eiki Sea pea pehē ki he Komiti Kakató. Ko e, ‘oku ‘i ai e fanga ki’i fakatonutonu kehe ka ko e tefito pē eni. Pea ko ia kole pē ‘Eiki Minisitā kapau te nau me’a pē ki ai koe’uhí kae toki foki mai ‘apongipongi he koe’uhí ko e fakatonutonu ē ‘a e ‘ū peesi ‘e fetongi mo e fiká koe’uhí kae toki me’a mai ‘apongipongi ia ‘o tufa mai kae me’a ki ai ‘i he fo’i tēpile, fo’i tēpile ... ‘oku tau pehē ko e ‘elito eni ‘o e fakahinohino ... kae tautefito pē ki hē.

Kapau ‘e me’a pē ‘Eiki Minisitā mo e kau ngāue ‘o sio ki ai, me’a ki ai kae toki foki mai ‘apongipongi kae, ki he me’á kae a’u, ki ‘apongipongi, tonu, kae ‘omai e me’á ka ko e ki’i fakahoha’a pē pea ko e talí pe ia. ‘Oku ‘i ai pē fanga ki’i me’a ‘e ni’ihi ‘ū me’a ka ko u pehē ko e, kae toki ‘ohake pe ia ke fakatonutonu ka ko e tefito ena. Ka ‘oku mo’oni pē ho’o me’á ‘au ia, ‘oku mahu’inga he ko e ‘ū tēpile fekau’aki ka ko e ‘ai pē eni ke mahino ‘oku nau fekau’aki. Tu’u he taimi ní ‘oku ‘i ai ‘enau fetōkehekehe’aki ka ko u tui ko e ngaahi liliu ko ē te nau lava leva ‘o fetaulaki e ngaahi tēpilé. Mālō Sea, ka u hoko atu au ia ki he, ka u hoko atu au?

Taniela Fusimālohi: ‘E Sea kātaki ‘oku te’eki ke ne tali mai ia ‘eku fehu’í he ko e taumu’a ia ‘ene me’á ka ‘ikai ke talanoa e ngaahi fiká te tau a’u ki he ngata’anga mo e fo’i ava ia ‘oku lahi ange hangē ko e *deficit* ...

Sea Komiti Kakato: Ko u pehē mou takitaha ‘ai mu’a ha’ane malanga ē. ‘Oua te ke ngaue’aki ke ke ‘ai ke ‘uhí ‘oku ke tipeni koe ‘ia 5. ‘Ai ha’o me’a he ko ho’o me’a mai ki Fale ní ‘oku ‘i ai ho’o talēniti ‘ou he Fale ni fekau’aki mo e Patisetí.

Lord Tu’iha’angana: Sea.

Sea Komiti Kakato: Pea ‘e lava pē he ‘ikai tonu e me’a ia me’a ‘aki he Fika 5 ka ko u kole atu ke mou malanga mai. Ke ifo ‘etau ...

Lord Tu’iha’angana: ... ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: *Oh* ‘io me’a mai ‘Eiki Nōpele Ha’apai 1.

Fokotu’u ngāue fakataha Pule’anga mo e Komiti Pa’anga Fale Alea ke fakatonutonu ngaahi fiká ke tonu pea toki alea’i Patiseti he Monite

Lord Tu’iha’angana: Tapu pē mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakató. ‘Eiki Sea ‘oku mahino pē me’a ‘oku fai ki ai ‘a e ngaahi feme’a’akí pea ‘oku mahino pē hangē ko e me’a ‘a e Fika 5. Ko e tokotaha foki eni na’e fuoloa ‘i Falepa’anga pea ko e ‘Eiki Minisitā Pa’anga Mālōlō pea ‘oku hangē ‘eku lave ki he’enau ki he feme’a’akí, hangē pē ko eni ‘oku ‘i ai pē ngaahi me’a ‘oku pehē ‘e he Pule’angá ...

<002>

Taimi: 1555-1600

Lord Tu’iha’angana: ... ka na’e angamaheni pē foki ‘Eiki Sea e fa’a ‘osi ko eni ‘etau me’a pea na’e fai ko ena ‘a e ngāue ‘a ‘etau va’a ko eni ‘atautolu ko eni ‘etau laipeli, pea mo e *UNDP* ‘o fai hono, ‘a ia na’e fai ‘aneafi hono ki’i *break down* ke fakamahino ange ki he Hou’eiki ‘a e ngaahi me’a. Pea ‘oku mahino pē foki ia ko e ngaahi, nau hanga pē ‘enautolu ‘o to’o mei he me’a, patiseti ‘a e me’a ko ē ‘aneafi, pea ‘oku ou tui na’e mahino lahi ‘aupito ia ‘Eiki Sea.

Ka ‘i he taimi tatau pē he ‘oku ou sio ki he fetūkuaki hake ko eni pea mo ‘alu hake ‘a e ngaahi tēpile ‘i he’etau *screen* mo e ngaahi me’a pehē, ka ko e fokotu’u atu pē ‘Eiki Sea, ki he Hou’eiki Mēmipa ko e ‘uhingá he ko e ngaahi me’a ko eni ‘e sai ange ke fai ha fetalanoa’aki, mo e Hou’eiki, ta’utu mai mo e kau ngāue ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘i Falepa’anga he tēpile, fakatonutonu ‘a e ngaahi fika ke fai ha, he ko e ngaahi pau, he ko e ngaahi me’a eni ‘oku mahu’inga.

Ko ia ko ‘eku fokotu’u ‘Eiki Sea, fokotu’u atu pē ‘aku ko e fokotu’u fakakaukau pē, pē ‘e tali ‘e he Hou’eiki. Ko e ‘uhinga ko e toenga eni ‘o e ‘aho ni mo ‘apongipongi pea ‘osi ‘a e uike ni, pē ‘e tali he ‘uhinga he ‘e tokoni mo ‘etau kau ngāue ‘a e Fale Alea, kau ngāue ‘a e ‘Eiki Minisitā mo e Komiti Pa’anga, mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Pa’anga, ke nau ta’utu ‘i he tēpile ‘o fai ‘a e ngaahi, he ko e pau ko e mahu’inga ‘o e ngaahi fika ko eni ke tonu pea tau kamata leva he fakamatala mahu’inga ko eni he *statement*, ke tali he ko e Feitu’u na pē ko e tuku hake, ke tuku atu ‘a e ngaahi me’a ko eni ki he Komiti Pa’anga ke nau vakai’i ‘a e ngaahi me’a ko eni fekau’aki, pea mo ha me’a pē ‘oku fiema’u ha Hou’eiki Mēmipa, pea tali ke ngāue ki ai ‘a e Komiti Pa’anga, ta’utu ‘a e kau ngāue ‘a e Minisitā mo ‘etau kau ngāue ‘a e Fale Alea he na’a nau ngāue ‘aneafi, he ko e ‘uhinga ko e tamaiki lelei ‘aupito eni mo e Hou’eiki, he ‘oku ou tui ko e ngaahi me’a ko eni ta’utu mai ‘a e kau ngāue mei mui, Hou’eiki mei hē, nau ta’utu ko ē he tēpile me’a ko ē he tēpile ko ē ‘a e Komiti Pa’anga, felingiaki fakakaukau mo fakatonutonu ‘a e ngaahi me’a ko ia pea ‘omai ‘a e ngaahi fakatonutonu ‘Eiki Sea ‘o fakahū mai ‘i he Mōnite pea tau kamata leva he patiseti mo kamata he ngaahi fakamatala mahu’inga.

Ko e fokotu’u fakakaukau pē ‘Eiki Sea ki he Hou’eiki, Mālō.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki ko e fokotu'u e, 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u ko eni 'oku 'omai 'e he Fakafofonga Ha'apai 1, koe'uhi 'oku 'i ai 'a e 'u fika ai, Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Pule'anga, 'oku fiema'u ke fakatonutonu na'a 'ai ha komiti ke mou me'a kotoa ki ai 'o fakatonutonu pea tau foki mai a, pea tau foki mai pē ā 'o tali 'a e me'a ko ia ka tau 'unu atu a kimu'a. 'Io. Me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Komiti Kakato. 'Io, 'oku lava pē 'o tali atu 'a e ngaahi fehu'i 'oku lava ma'u mai 'i he taimi ni, ka kapau ko e fakakaukau ia 'oku kei pou pou atu pē ki ai ke tuku atu ki he komiti, mālō.

Sea Komiti Kakato: 'I ai ha pou pou. 'A ia ko ho'o fokotu'u 'e 'Eiki Nōpele ke 'ave ...

Fokotu'u tukuhifo Patiseti ki he Komiti Pa'anga pea fengau'e'aki mo e Pule'anga ke fakatonutonu ngaahi fika pea toki alea'i he Monite

Lord Tu'iha'angana: 'A ia ko 'eku fokotu'u pē 'Eiki Sea ko e 'uhinga ko e ngaahi me'a ko eni 'oku 'ohake, he, ka ko 'eku 'uhinga he kuo tau mei 'osi e toenga, ko e tuku atu ki he Komiti Pa'anga ke nau ngāue ki ai 'apongipongi mo e Falaite 'oku ou tui napangapangamālie ngaahi me'a kotoa, tau 'omai na'a kuo a'u ki he Mōnite kuo tau fononga 'i he ngaahi me'a, 'i he 'osi pē eni 'a e fo'i kamata ko eni 'a e 'osi 'a e fakamatala *statement* mo e fakatonutonu fika ...

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou, ko ia 'oku loto ke tali ke 'ave mu'a 'etau, ho'omou feme'a'aki fakataha mo e kau komiti, ki he Komiti Pa'anga, 'o mou me'a mai ki ai Minisitā Pa'anga pea mo e kau ngāue, mo e ni'ihī pē 'i he kotoa kotoa heni ke nau kau kotoa ki ai 'i he fakataha ko ia 'apongipongi.

'Eiki Palēmia: Pou pou ki he fakakaukau Sea, ko e kole pē eni ia Sea ke fakama'ala'ala mai mu'a na'a fai mai 'e he Kalake, 'oku 'i ai foki 'a e ngaahi fiema'u pau ia kapau 'e 'ave ki he komiti, 'oku kau ai 'a e uike 'e 2 mo e me'a pehē. Pea kapau 'e 'alu leva ia ki ai, te tau tōmui tautolu he ta'u fakapa'anga ko eni, ka ko e 'uhinga pē na'a kapau ko e Sea 'o e Fale Alea, pē ko e Kalake ke ne fakama'ala'ala mai eni ia pē 'e lava pē 'o 'ikai ke fakahoko 'a e fiema'u ko ē ko ē ke fa'a 'ave 'o *public consultation* he uike 'e 2, 'o kapau 'e 'ave ki he komiti kimu'a pea tau toki felotoi ki ai, he ko 'ene uike 'e 2 pē ko 'etau a'u ia ko ē ki he 'osi 'a Sune, pea 'e te tau ala faingata'a'ia ke tali 'a e patiseti. Mālō.

Sea Komiti Kakato: 'Io, me'a mai 'Eiki Nōpele fika 2 'o Ha'apai.

Fakama'ala'ala ki he founa ngāue hili hano tukuhifo ha ngāue ki he Komiti Kakato

Lord Fakafanua: Tapu pē mo e Feitu'u na Sea, pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia, 'oku 'atā pē ia ke tukuhifo he Komiti Kakato ki he Komiti Pa'anga, pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fiema'u ia ki he uike 'e 2, 'oku tau 'osi fakalaka kitautolu 'i he tu'unga ko ia. Kapau na'e tukuhifo he 'osi hono lau 'uluaki, 'e pau ke 'ave leva ia ki he komiti 'o 'ikai toe si'i hifo 'i he uike 'e 2, ka koe'uhi 'oku tau 'osi lau tu'o 2 'etautolu 'a e lao, ko e tu'utu'uni pē 'a e Fale mo e Komiti Kakato te tau muimui ki ai, 'a ia kapau ko e fokotu'u ke fakafoki mai 'i he 'aho Mōnite, 'oku 'atā pē ia Sea, pē ko ha toe taimi pē 'oku loto ki ai 'a e Fale.

Poupou Pule'anga tuku ki he Komiti Pa'anga Patiseti ke fakatonutonu ai

'Eiki Palēmia: Pea kapau 'oku pehē Sea 'oku mau poupou atu mautolu ke 'uhinga 'e talanoa ai, pea ka 'i ai pē ha taha 'e 'i ai ha'ane toe ngaahi me'a fakatonutonu pehē ni pē ko ha fie 'ilo ki ai, pea nau lava atu ki he Komiti Pa'anga, ka 'oku poupou atu 'a e Pule'anga ia, mālō.

Pāloti'i 'o tali fokotu'u tukuhifo Patiseti ki he Komiti Pa'anga pea toki lipooti fakafoki ki Fale Alea he Monite

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fokotu'u pea poupou, ko ia 'oku loto ke 'ave ki he Komiti Pa'anga 'e 'i ai 'a e 'Eiki Palēmia mo e Pule'anga fakataha mo kimoutolu ...

<005>

Taimi: 1600-1605

Sea Komiti Kakato: ... 'oku 'i ai mo ho'omou ngaahi fakatonutonu. 'A ia ko e Tu'apulelulu pē mo e Falaite tau foki mai leva he Mōnite hoko atu e feme'a'aki mahalo ko u tui 'e vave ai fakahā loto ki ai hiki hono nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Vaea Taione, Taniela Liku 'o Hihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, Veivosa Taka. 'Oku loto ki ai e 21.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai hiki hono nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai Hou'eiki mou tui kote, te tau liliu 'o Fale Alea, tau liliu 'o Fale Alea.

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Me'a mai e Sea e Komiti Kakato.

Lipooti Sea Komiti Kakato ki he ngāue kuo lava

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē mo e 'Eiki Sea Fale Alea, tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Kapineti, fakatapu atu ki he Fakafofonga e Hou'eiki Nōpele, fakatapu ki he kau Fakafofonga e Kakai. Sea kole pē mu'a ke u hūfanga atu he fakatapu kuo 'osi hono fai 'e he Feitu'u na 'i he kamata'anga 'o e 'aho ni kae feme'a'aki ho Fale 'Eiki Sea. Koe'uhí ko e tu'utu'uni Lao fekau'aki pea mo e Patiseti 'a ia 'oku fakafanongo mai ki ai 'a e kakai na'e 'osi tali hono lau 'uluaki pea ua pea fokotu'u he Fakafofonga Fika 5 ke tukuhifo ki he Komiti

Kakato pea ko u tu'u 'o fakafofonga'i atu 'a e Komiti Kakato Sea 'Eiki Sea koe'uhí 'oku fai 'a e fokotu'u mei he 'Eiki Nōpele Ha'apai 1 ke tukuhifo ki he Komiti Pa'anga pea na'e tali ia 'Eiki Sea 'i he laumālie lelei ki ai 'a e Hou'eiki. Pea 'e toe fakasi'isi'i ange 'a e ngāue 'Eiki Sea ai me'a atu 'a e kau Fakafofonga mo e Hou'eiki e fonua pea mo e 'Eiki Palēmia pea mo e kau ngāue 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'oku loto ke fakatonutonu Sea. Pea 'oku ou fokotu'u atu na'e tali ke 'ave he 'aho Tu'apulelulu mo e Falaite tau foki mai mu'a 'i he 'aho Mōnite 'Eiki Sea, ka ko u tuku atu ke toki fai pē ha'o tu'utu'uni ka ko e tu'utu'uni pē ia na'e kole mo e fokotu'u mei he Komiti Kakato 'Eiki Sea mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko e mahino e tu'utu'uni na'e fakahoko he Komiti Kakato ke tukuhifo e Polokalama Patiseti ki he Komiti Pa'anga, Te u kole pē ki he Sea e Komiti Pa'anga ke mou fakataha he 10:00 'apongipongi pea mo e hā pē lahi e taimi 'oku fiema'u ke fakakakato'aki e ngāue. 'Oku 'amanaki ke hoko atu e Fale he 10:00 he Mōnite. 'A ia ko u kole atu pē ke mou faka'atu'i e taimi e kau ngāue ke maau homou ngāue pea 'e tuku ha taimi fe'unga ke nau lipooti mai 'a e taimi 'oku kakato ai 'a e ngāue ki he Mōnite.

Hou'eiki koe'uhí ko 'etau Tohi Tu'utu'uni 'oku hā ai ko e ngāue ko ē Patiseti 'oku pau ke tau ngāue ki ai kae 'oleva kuo 'osi pea 'ikai ke ngofua ke tau toe ala ki ha ngāue makehe mei ai, 'i he'ene pehē 'oku 'osi 'etau ngāue 'asenita 'i he 'aho ni.

Toloi Fale Alea ki he Monite

Fakamanatu atu pē ki he Komiti Pa'anga ke mou fakataha he 10:00 'apongipongi Hou'eiki te u toloi e Fale ki he 10:00 he Mōnite mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Fakahoko ai pē he 'Eiki Sea ha kelesi ko e lava ia 'a e feme'a'aki 'o e 'aho ni)

<007>